

DUŠAN NEČAK

"NEMCI" V SLOVENIJI 1938–1948¹

Usodo nemške narodne manjšine v Jugoslaviji in "Nemcev" v Sloveniji med drugo svetovno vojno in po njej je v mnogo čem determiniral nacizem. Že med obema vojnama ne ravno neproblematični odnosi med nemško narodno manjšino v Jugoslaviji ("Nemci" na Slovenskem in jugoslovanskimi/slovenskimi oblastmi pa tudi prebivalstvom) so se zaradi očitne nacificiranosti manjšine (1933/34–1941) in genocidne nacistične okupacijske politike ter sodelovanja slovenskih "Nemcev" v njej, po vojni bistveno poslabšali oz. dosegli ledišče. Avtorji in sodobniki, ki so se ukvarjali s tem problemom, so v svojih delih veliko pozornosti posvečali odgovoru na vprašanje, v kolikšni meri in kako globoko se je nemška narodnostna skupnost v Jugoslaviji in Sloveniji nacificirala. Ugotovili so, da se je nemška narodnostna skupnost na Slovenskem začela nacificirati že zelo zgodaj, vendar pa nacistična miselnost ni zajela vseh socialnih slojev, pač pa večino nemško govorečega prebivalstva. To pa ne pomeni, da so vsi postali člani NSDAP.

Ocene o nacificiranosti nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji pa se niso omejile samo na slovensko/jugoslovansko stran in ne samo na čas po drugi svetovni vojni. Jasno so prišle do izraza tudi na avstrijski strani, in to že v času, ko je nacizem v Nemčiji šele začenjal svoj pohod.

Med najbolj zgovorne podatke o tem sodijo poročila in dokumenti, ki sta jih avstrijska diplomacija in oblast pripravili v času okoli poskusa nacističnega puča v Avstriji, 25. julija 1934. Takrat se je namreč s prihodom večjega števila avstrijskih nacističnih beguncev v Slovenijo/Jugoslavijo in njihovim sprejemom morda najbolj jasno pokazalo, kako je z nacistično naravnostjo nemške narodne manjšine.

Leta 1934, dober mesec pred julijskim pučem, sta avstrijska diplomacija in policija Jugoslavijo oz. Slovenijo nedvoumno označili kot Avstriji sovražno in nacistični Nemčiji naklonjeno deželo. Avstrijski konzul v Ljubljani grof dr. Heinrich Orsini-Rosenberg je kot nacistični Nemčiji prijazne videl zlasti liberalni del slovenske politike in Švabsko-nemški Kulturbund, medtem ko naj bi bila večinska politična usmeritev med Slovenci, slovenski klerikalci naklonjeni Dollfussovemu režimu.²

V pisnih avstrijskemu zveznemu kanclerju dr. Engelbertu Dollfussu z dne 14. in 18. junija 1934 je avstrijski konzul to svoje mnenje tudi podrobneje utemeljil in s tem v mnogo čem razjasnil odnos tako slovenskih/jugoslovanskih uradnih oblasti kot tudi najpomembnejših organizacij nemške manjšine v Sloveniji do nacizma in avstrijske stanovske države.³ V pismu z dne 18. junija 1934 je zapisal: "V zadnjem času se je intenzivnost nacionalsocialistične propagande opazno povečala, pri čemer so, kot je znano, glavna oporišča tega gibanja posamezne krajevne organizacije (Ortsgruppen) Švabsko-

1 V pričujoče besedilo so vključeni tudi raziskovalni rezultati kolegov Toneta in Mitje Ferenc, Janeza Cvirna, Jožeta Prinčiča ter Boža Repeta, ki so nastali v devetdesetih letih, ko so bili sodelavci pri projektu "Nemci" na Slovenskem 1941–1955. Večina jih je objavljenih v zborniku "Nemci" na Slovenskem 1941–1955, Ljubljana 1998, 1. izdaja in Ljubljana 2002, 2. izdaja.

2 Archiv der Republik (dalje: AdR), Bundeskanzleramt (dalje: BKA), Neues politisches Archiv (dalje: NPA)/715, Südslawien 2 – Nationalsozialistische Bewegung, Juni 1934–38 (dalje: 715), Foll. 14.

3 AdR, NPA/715, Foll. 71 in Foll. 77–83.

nemškega Kulturbunda v Mariboru, Celju, Ptuju, Ljubljani in v Kočevju.⁴

Na poti po obmejnih slovenskih krajih, ki jo v pismu opisuje, je zlasti gorečo pronačistično in protiaavstrijsko propagando zasledil v Mariboru, odkoder so tihotapili velike količine nacističnih "časopisnih izdelkov", kot Völkischer Beobachter, letake deželnega vodstva NSDAP za Avstrijo (Landesleitung Österreich), Österreichische Nachrichten itd. Relativno številno v Mariboru in v okolici živelo "avstrijsko kolonijo" želijo pridobiti za nacionalsocialistično idejo, je poročal avstrijski generalni konzul. Kmečko prebivalstvo pa prepričuje, da bodo svoje izdelke v Nemčiji lažje in bolje prodajali, ko bo izveden anšlus.

Med najbolj živahnimi propagatorji nacizma v Mariboru sta bila po mnenju avstrijskega generalnega konzula vodja krajevne skupine Švabsko-nemškega Kulturbunda v Mariboru dr. Lothar Mühleisen in njegov namestnik, protestantski pastor Johann Baron, z njima pa še "orožnik v pokoju (Rittmeister a. D.) Glantschnigg, slovenski renegat in posestnik na Pragerskem, poročen s hčerko italijanskega državljana grofa Zabea (grad Fala ob Dravi), ki često potujeta na Štajersko in redno prinašata propagandno gradivo. Dalje lastnik mariborske pivovarne Josef Tscheligi, predvsem njegov sin (najbrž Franz Tscheligi op. p.), ki ima zelo tesne stike z nacističnimi krogi (kupci piva) na Spodnjem Štajerskem, predvsem v Radljah, pa tudi na Ravnah".⁵

Med pomembne mariborske propagatorje nacistične ideje je štel tudi novinarja Franza Krainza,⁶ ki naj bi bil blizu krogom okoli "Mariborer Zeitung", in odvetnika dr. Lea Gozanija, ki naj bi imel tajne tesne stike z nemškim poslaništvom v Beogradu in nemškim konzulatom v Zagrebu.⁷

V Dravski dolini je bila Hitlerjeva misel zelo blizu mnogim protestantom v Radljah pa tudi lastnici trgovine z mešanim blagom Thei Supanz, je spoznal avstrijski diplomat. Podobno kot v Mariboru je bil, po njegovem poročilu sodeč, center nacistične miselnosti in propagande v krajevni skupini Švabsko-nemškega Kulturbunda tudi v Celju. Vodil naj bi ga bil lastnik trgovine z živili Gustav Stieger, pomagala pa naj bi mu bila protestantski župnik (pastor) Jakob May in odvetnik dr. Fritz Zanger, sicer tudi dokaj poznan glasbenik

4 Ibid., Foll. 77.

5 Ibid., Foll. 78/79.

6 Novinar Franz Krainz, poročevalec celjskega "Deutsche Zeitung", je bil v začetku marca 1935 v Mariboru aretiran in z nekaj drugimi jugoslovanskimi in avstrijskimi državljani (natararico Hildo Stiebler iz Gradca/Maribora, hotelirjem Franzem Baumannom iz Varaždina, Risom Atzenhoferjem iz Gornje Radgone, gostilničarjem Achtigom iz Maribora, trgovcem Ivanom Gabričem iz Maribora, itd.) zaprt zaradi vohunstva. Jugoslovanska policija je namreč odkrila vohunsko mrežo, ki naj bi delala za "avstrijske legitimiste", za restavracijo habsburške države. Center te vohunske mreže je bil v Lipnici/Leibnitz na avstrijskem Štajerskem, vodil pa naj bi ga neki "Hauptmann a. D. Walter Scheichenbauer", rojen 19. 9. 1889 na Ptuju. Ker so bili avstrijski legitimisti brez denarja, naj bi si ga oskrbeli pri avstrijskih nacistih in tako preko novinarja Krainza in varaždinskega hotelirja Baumanna prišli v stik z avstrijskimi nacističnimi begunci. Obtoženi so bili predvsem tihotapljenja denarja – od julija do septembra 1934 naj bi samo Hilda Stiebler pretihotapila okoli 200.000 dinarjev – za organiziranje vohunske mreže. Iz uporabljenih virov je razvidno, da javnosti ni bilo čisto jasno, ali je šlo v resnici za "legitimistične vohune", ki so se zaradi interesov (denar) povezali z nacionalsocialisti, ali za "prave nacistične vohune". Glede na to, da je bila jugoslovanska država bolj občutljiva na habsburški problem, "kot na naciste, je šlo verjetno res za legitimiste", ki so izkoristili nekatere naciste. Več o tem glej: Kriegsarchiv, BKA, P/10 155/35, Abschrift, Bundespolizeidirektion, Staatspolizeiliches Bureau, Graz, 12. Juli 1935, "Verhaftung von Nationalsozialisten in Untersteiermark, angebliche Spionagezentrale in Marburg", in Politika, 7. april 1935.

7 Ibid., Foll. 78/79 in HHStA, NPA/792 (stara oznaka za NPA/715), Foll. 457. Dr. Leo Gozani je bil član osrednjega vodstva Švabsko-nemškega Kulturbunda v Sloveniji. Po vojni ga je 20. avgusta 1945 mariborsko vojaško sodišče kot narodnega izdajalca in vojnega zločinca obsodilo na smrt z obešenjem. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomočnikov za Slovenijo, fasc. 926, mapa II. Obsodbe narodnih izdajalcev, Seznam vojnih zločincev in izdajalcev.

in literat. Zadnjega je imel Orsini-Rosenberg za zelo pomembnega v verigi nacističnih propagatorjev, saj naj bi bil propagando izvajal na rednih koncertih in pevskih potovanjih v Maribor, Ptuj in Kočevje. Nema lokrat pa je potoval tudi v Bačko, kjer je vzdrževal stalne stike z nemško manjšino v Jugoslaviji in s centralo Švabsko-nemškega Kulturbunda v Novem Sadu. Prav celjsko organizacijo Kulturbunda je avstrijski generalni konzul označil za "duhovno centralo nacionalsocialističnega gibanja v Dravski banovini". Sicer pa je bil trdno prepričan, da so imeli nemški agenti za izvajanje nacistične propagande na voljo že oblikovano in močno organizacijo Švabsko-nemškega Kulturbunda, "ki je, kot je znano, popolnoma nacionalsocialistično usmerjena".⁸ Kulturbund je bil, po Orsini-Rosenbergovem mnenju, deležen izdatne finančne pomoči predstavnikov rajhovsko-nemškega in jugoslovansko-nemškega kapitala iz prej omenjenih krajev: od celjskega veletrgovca z železom in železnino Daniela Rakuscha, šoštanjskega lastnika usnjarne Franza Woschnagga in celjskega tovarnarja, lastnika Stanz- und Emailwerke A. G., Augusta Westna. Močno podpora naj bi nacistična ideja imela tudi v glasilu nemške manjšine za Dravsko banovino "Deutsche Zeitung", katere glavni urednik Erich Petchauer naj bi veljal za organiziranega esajevca in notoričnega sovražnika Avstrije. Njegov časopis naj bi podobno kot "Deutsche Volksblatt" iz Novega Sada dobival obilno podporo celjskega industrialca Westna.

Ljubljanska podružnica Švabsko-nemškega Kulturbunda je bila po mnenju avstrijskega generalnega konzula Orsini-Rosenberga med manj aktivnimi. Tudi njen predsednik Hermann Brandt, ki je bil obenem tudi predstojnik evangeličanske cerkvene občine, ni često javno nastopal. Zato pa je bila toliko bolj agilna njihova mladinska skupina, ki so jo vodili zobozdravnik dr. August Schweiger, čigar žena je imela sorodnike v Gradcu, nekdanji regijski tobačni inšpektor Karl Schlehan in študent Koschitz, ki se je često zadrževal v Berlinu, je pisal avstrijski generalni konzul. Ta skupina je imela svoj sedež v Florijanski ulici 27 v Ljubljani, kjer so imeli klubsko sobo in knjižnico in kjer naj bi vsako sredo prirajali diskusijske večere o kulturnih pa tudi političnih temah. Na teh večerih naj bi sodelovala tudi nemški novinar Tenge, označen kot "levi nacist", in lektor za nemščino na ljubljanski univerzi Berend.⁹

Na nemškem jezikovnem otoku v Kočevju je po mnenju avstrijskega diplomata izredno močno pronacistično propagando vodil vodja tamkajšnjega Kulturbunda, odvetnik dr. Hans Arko. Propaganda naj bi bila tu naravnana tudi zoper slovensko katoliško prebivalstvo. Med drugim so v Kulturbundu sprejeli resolucijo, v kateri so se zavzeli za prepoved petja slovenskih pesmi v cerkvi. Posebno mesto v mreži nacističnih postojank na Slovenskem pa so zavzemale Jesenice, je bil prepričan Orsini-Rosenberg, in sicer zato, ker tu v tem času ni bilo nobene krajevne organizacije Švabsko-nemškega Kulturbunda, pronacistična propaganda pa je bila kljub temu opazno prisotna. Tu je pronacistično propagando vodil glavni delničar Kranjske industrijske družbe Jesenice-Fužine, August Westen, nacistično dejavnost pa naj bi bil podpiral tudi generalni direktor jeseniške železarne, rajhovski Nemeč Noot, čeprav ni bil organiziran nacist.¹⁰

Informacijam, ki jih je avstrijski generalni konzul v Ljubljani dr. Orsini-Rosenberg sporočal svojemu zveznemu kanclerju dr. Engelbertu Dollfussu na Dunaj, ni mogoče odrekati verodostojnosti, saj jih dokazujejo tudi drugi dokumenti in znanstveni izsledki. Erwin Steinböck je v razpravi, ki govori o pogovorih med nacisti in jugoslovanskimi predstavniki pred julijskim pučem 1934, mrežo nacističnih postojank v Sloveniji še razširil, saj v njej trdi, da so morali biti pogovori za naciste uspešni, ker so le-ti lahko v

⁸ Ibid., Foll. 79, in HHStA, NPA/792, Foll. 457.

⁹ AdR, NPA/715, Foll. 81.

¹⁰ Ibid., Foll. 82.

Trbovljah ustanovili svoje oporišče. To naj bi razvilo živahno "pripravljalo dejavnost" za julijski puč. Pomembno propagandno postojanko pa naj bi, po njegovih besedah, imeli nacisti tudi na Ravnah na Koroškem (takrat Guštajnu). Zato naj bi bilo po zlomu julijskega puča tudi vse pripravljeno za hiter prevzem nacističnih beguncev, meni Steinbäck.¹¹ Drugi viri pa, kot vsaj potencialna žarišča pronacistične propagande, v katerih delujejo nacistične celice (nationalsozialistische Zellen), omenjajo še Bled, Ptuj, Litijo, Slovenske Konjice "in drugod".¹²

Oceno v poročilu ljubljanskega avstrijskega konzula nekoliko omaje le analiza političnih usmeritev in dejavnosti nekaterih v tem in drugih poročilih omenjenih "Volksdeutscherjev" v Sloveniji, ki jo je opravila štajerska policija. Njen direktor je uradu zveznega kanclerja konec novembra 1934 potrdil nacionalsocialistično dejavnost in usmerjenost vodij "Volksdeutscherjev" v Celju, Augusta Westna, dr. Fritza Zangerja, pastorja Maya, trgovca Daniela Rakuscha in tovarnarja Franza Woschnagga iz Šoštanja.

O evangeličanskem pastoru Baronu iz Maribora pa je zapisal, "da je popolnoma nepolitično naravnani", o zobozdravniku dr. Augustu Schweigerju iz Ljubljane, "da tu ni poznan", o posestniku Glantschniggu, "da ga v Mariboru in okolici ni", o nacionalsocialistični dejavnosti na ljubljanski univerzi pa je zapisal: "Prav tako nismo mogli ugotoviti, ali med nemškimi slušatelji dejansko obstaja živahna propaganda za NSDAP."¹³

Tudi nekateri najvidnejši predstavniki "Nemcev" na Slovenskem so takoj po vojni ponujali drugačno sliko, toda tej očitno niso verjeli ne zavezniki in ne oblasti prizadetih držav.

Že omenjeni mariborski evangeličanski senior, sicer pokrajinski vodja Švabsko-nemške kulturne zveze v Sloveniji, Johann Baron, je npr. v *Geschichte, Wesen und Schicksal der deutschsprachigen Flüchtlinge aus Slowenien*, ekspoziciji, ki ga je za štajersko deželno vladu napisal v Gradcu 18. 8. 1945, predstavil sebe in vso nemško narodnostno skupnost v Sloveniji kot žrtve nacizma. Pravzaprav je bila po njem vodena organizacija Švabsko-nemški Kulturbund rešitev za "Nemce" na Slovenskem, saj naj ne bi bila nacistično orientirana, temveč se je zavzemala za "krščansko, socialno in nacionalno politiko", ki pa ni bila politika "krščansko-socialne, socialdemokratske in nacionalsocialistične stranke". Po njegovem so se predstavniki nemške narodne manjšine odločno upirali "profetom iz rajha", ki da so uspeli prepričati le majhen del mladine. Obenem pa je zatrjeval, da se "nobena nemška narodnostna skupina v času nemškega zunanjepolitičnega triumfa, ni mogla frontalno postaviti zoper brezobzirne partijske ljudi. Kot "smešen" (lächerlich) je zavrnil očitek, češ da so bili "Nemci" na Slovenskem "peta kolona", organizacijo štajerskega Heimatbunda, v katero se je vključil tudi Kulturbund na Slovenskem, pa je označil za organizacijo politične prisile (politische Zwangsorganisation). S preganjanji Slovencev na Štajerskem in nacistično genocidno politiko naj bi člani nemške narodnostne skupine ne imeli niti najmanjše zveze, nacistične manifestacije v Apaški kotlini tik pred vojno pa naj bi bile le izjema in rezultat dela nekaterih pregretih glav. Do povsem drugačnih rezultatov pa je pri svojem delu prišla Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njegovih pomagačev za Slovenijo, ki je ugotovila, da so bili med tistimi, ki so imeli glavno vlogo pri germanizaciji in fašizaciji t. i. vindišarjev oz. "domu zvestih Štajercev", kot so med vojno nacisti imenovali Slovence, sko-

11 Erwin Steinbäck, Die Verhandlungen zwischen den Nationalsozialisten und jugoslawischen Stellen vor den Juliputsch 1934, v: Oesterreich in Geschichte und Literatur, 12. Jg., Dezember 1968, Folge 10, 536.

12 AdR, BKA, 22/gen, Res. Nr. 97, 23. 11. 1934, in HHStA, NPA/792, Foll. 457.

13 Ibid., Foll. 83. AdR, BKA 22/gen, N. S. Flüchtling. Lager in Jugoslawien, G. Z. 234. 263, Der Sicherheitsdirektor für das Bundesland Steiermark an das Bundeskanzleramt (Generaldirektion für die öffentliche Sicherheit)- St. B. in Wien, 24. 11. 1934, Zl. Na. 4195/2.

raj vsi nekdanji funkcionarji Švabsko-nemške kulturne zveze. Res pa med njimi ni bilo Johanna Barona, čeprav je okupacijo pozdravil kot "osvoboditev izpod srbskega jarma".

Od anšlusa (1938) do napada na Jugoslavijo

Po priključitvi Avstrije k nemškemu rajhu je nacifikacija nemške manjšine v Sloveniji še hitreje napredovala. Kot je poročal poslanik von Heeren, je ustanovitev velike Nemčije med nemško manjšino v Sloveniji, "kjer so kljukasti križ na Karavankah mnogokrat povsem resno pojmovali kot prvo stopnjo do lastne osvoboditve", vzbudila "naravnost fantastične upe v naglo spremembo lastne usode".¹⁴ Tudi britanska diplomatska poročila o razpoloženju nemške manjšine v Jugoslaviji so navajala, da je nemška manjšina v Sloveniji po anšlusu zasvojena "z nacistično doktrino" in da večina njenih članov upa, da "bodo že kmalu združeni z rajhom".¹⁵ Nov politični položaj pa so zaznali tudi na Slovenskem. Dragotin Lončar je po avstrijski priključitvi k rajhu zapisal: "Slovenija kot soseda je sedaj na široko izpostavljena nacionalsocialistični agitaciji, ne da bi se mogla upirati."¹⁶

Na dan Hitlerjevega plebiscita za veliko Nemčijo 10. aprila 1938 so Nemci v okolici Maribora na številnih hišah izobesili zastave s kljukastimi križi in javno vzklikali: "Hor-ruck bis Steinbruck; Halte fest bis Triest".¹⁷ V počastitev Hitlerjevega rojstnega dne 20. aprila 1938 sta Ernest Wersel in Hilde Hutter, hčerka znanega nemškega tekstilnega tovarnarja iz Maribora, na zvoniku ptujske cerkve izobesila veliko nemško zastavo s kljukastim križem. Po mestu so na ta dan odmevale petarde, ob štirih zjutraj pa so zazvonili zvonovi.¹⁸ Po različnih krajih na Štajerskem (zlasti v Apaški ravnini) so se redno pojavljale nacistične zastave, na slovenski šoli v Lokavcu pa so nacisti celo izpisali gesla: "Hitler ist unser Führer! Heil! Sieg. Die Windischen am Strick! Heil Hitler!"¹⁹

V imenu Arbeitsstelle für Untersteiermark ter Deutschen Schulverein Südmark je 31. 3. 1938 dr. Manfred Straka poslal Hitlerju spomenico, v kateri ga je prosil, naj se Nemčija zavzame za narodne pravice Nemcev na slovenskem Štajerskem, ozemlju, ki je bilo krivično odcepljeno z mirovnim diktatom.²⁰ Vendar je to bil čas, ko je bila glavna pozornost Nemčije usmerjena k Sudetom in spomenica ni prinesla uspeha.

Maja 1938 so v Gradcu ustanovili Süddeutsches Institut pod vodstvom dotedanjega sodelavca VDA dr. Helmutha Carstanjena, ki naj bi znanstveno preučeval probleme nemštva v Jugovzhodni Evropi in tako pomagal raznim organizacijam, zadolženim za delo s volksdeutscherji. Inštitut je med slovenskimi Nemci razpredel celo obveščevalno mrežo zaupnikov in odigral eno glavnih vlog v pripravah na okupacijo Slovenije in nacistično politiko v času okupacije.²¹

Nemčija se je vse bolj direktno vmešavala v notranjo politiko jugoslovanske države. Nemški poslanik von Heeren je novembra 1938 obiskal notranjega ministra dr. Antona Korošca in od njega zahteval, da preneha s pritiskom na nemško manjšino, hkrati pa mu je zagrozil, češ da je Nemčija sposobna, da "svojim rojakom onstran rajhovskih meja

¹⁴ Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, Ljubljana 1966, 140 (dalje: Biber, *Nacizem ...*).

¹⁵ Dušan Biber, *Britanska diplomatska poročila o nemški manjšini v Jugoslaviji v letih 1933–1945*, v: *Pri-spevki za novejšo zgodovino*, 35–1995, 99.

¹⁶ Biber, *Nacizem ...*, 141.

¹⁷ *Ibid.*, 142.

¹⁸ *Ibid.* Oblasti so takoj aretirale 13 nemških študentov in meščanov ter uvedle preiskavo. V začetku no-vembra 1938 je bil Ernst Wersel obsojen na 3 mesece zapora, ostali obtoženci pa na denarne in pogojne za-porne kazni.

¹⁹ *Ibid.*, 143.

²⁰ *Ibid.*, 149.

²¹ *Ibid.*, 150.

nudi sleherno potrebno zaščito". Na von Heerenov namig pa je 21. 12. 1938 Stojadinović Korošca odstranil iz vlade in resor notranjega ministra zaupal Milanu Ačimoviću. Le-ta je takoj začel z novo politiko do nemške narodne manjšine.²²

Slovenski Nemci so vztrajno širili govornice, da bodo nemške čete kmalu vkorakale v Slovenijo. Te alarmančne govornice so dosegle vrhunec v drugi polovici marca 1939, potem ko je nacistična Nemčija razkosala ostanke Češkoslovaške in proglasila protektorat nad Češko in Moravsko. V Apaški ravnini so tamkajšnji Nemci konec marca organizirali obsežne demonstracije, ki so privedle tudi do spopadov z oblastmi. 27. 3. 1939 je množica pred orožniško postajo vzklikala Hitlerju in zahtevala: "Wir wollen heim ins Reich!", v naslednjih dneh pa so nemiri zajeli tudi nekatere druge kraje ob severni meji.²³ Zato je zunanji minister Cincar-Marković za pomoč prosil nemškega poslanika von Heerna, ki je od marca 1939 ustanovljenega nemškega konzulata v Mariboru zahteval, naj z vsemi sredstvi prispeva, da bodo demonstracije prenehale.²⁴ Ko pa so po koncu demonstracij jugoslovanske oblasti pripravile okoli 200 Nemcev in z njihovimi voditelji v priporu tudi fizično obračunale (skupno je bilo izrečenih 31 zapornih in denarnih kazni), je von Heeren 19. aprila 1939 ostro protestiral pri zunanjem ministru Cincar-Markoviću, 13. maja 1939 pa še pri ministrskem predsedniku Cvetkoviću, kateremu je izročil deset strani dolg memorandum, v katerem je navajal primere zatiranja Nemcev v Sloveniji.²⁵

19. aprila 1939, na predvečer Hitlerjevega rojstnega dne, so na Štajerskem in Kočevskem slovenski Nemci prižigali kresove in spuščali v zrak rakete ter prepevali Deutschland über alles.²⁶ Hitlerju so nekateri za rojstni dan skupaj s čestitkami poslali tudi prošnje, naj Nemčija čimprej zasede Slovenijo. Kočevar Martin Sturm je tako 13. aprila 1939 Hitlerju iz Gradca poslal naslednji telegram: "Mi Nemci Kočevske in južne Štajerske zaupamo Vam, naš firer, da nas boste priključili rajhu in mi bomo v slehernem trenutku izpolnili našo dolžnost."²⁷

Po izbruhu druge svetovne vojne je vlada 5. 9. 1939 iz zaporov izpustila vse Nemce, jugoslovanske državljane, ki so bili iz političnih razlogov priprti v Dunavski in Dravski banovini. (Amnestija je zajela 2.300 nemških državljanov.)²⁸ Oktobra 1939 pa je banska uprava Dravske banovine končno odobrila pravila in dovolila obnovo Kulturbunda v Sloveniji.²⁹ (Vendar šele potem, ko so nemške oblasti odobrile pravila Slovenske prosvetne zveze na Koroškem.) Hkrati so oktobra 1939 voditelji kočevarskih Nemcev v spomenici, poslani banski upravi Dravske banovine in vladi v Beogradu, zahtevali, naj država prizna nemški narodni skupini status javnopravne korporacije z lastnim statutom, kar je zahtevala tudi prva točka programa Volksdeutsche Einheitsfront od 10. aprila 1938. Zahtevali so tudi odstranitev slovenskih učiteljev iz kočevskih šol, vrnitev vseh premeščenih nemških učiteljev, lastni nemški šolski inšpektorat, ukinitvev imenske analize pri šolskem vpisu, svoboden razvoj Kulturbunda, pisanje nemških imen po nemškem pravopisu, svobodno uporabo nemškega jezika pri občevarju z oblastmi vseh stopenj, ukinitvev uredbe o omejitvi prometa z nepremičninami, novo upravno razdelitev

²² Ibid., 153–154.

²³ Prim. Ibid., 154–155.

²⁴ Ibid., 156.

²⁵ Ibid., 156–157.

²⁶ Ibid., 158.

²⁷ Ibid., 158.

²⁸ Ibid., 212.

²⁹ Krajevne organizacije Kulturbunda so se hitro širile. Marca 1941 je v okrožju (Gau) Kulturbunda za Slovenijo delovalo že 52 krajevnih skupin. Januarja 1941 je Kulturbund štel že 11.577 članov. Prim. Biber, Nazizem ..., 219.

na Kočevskem ter ukinitve cenzure lista *Gottscheer Zeitung*.³⁰

Nacistično usmerjeni del nemške manjšine v Sloveniji je vedno glasneje širil nacistično propagando in slavil vojaške uspehe Hitlerjevih čet, ob dramtiziranju položaja nemške manjšine v Sloveniji pa vedno bolj odkrito zahteval priključitev dela slovenskega ozemlja k nemškemu rajhu.³¹ Nemški državljani dr. Karl Petrischek, po rodu Celjan in tedaj odvetnik v Wolfsbergu, je na silvestrovanju nemškega moškega pevskega društva v Celju leta 1939 napovedal skorajšnjo "osvoboditev", na začetku leta 1940 pa v imenu spodnještajerskih Nemcev Hitlerju poslal spomenico s prošnjo, naj čimprej "osvobodi" južno Štajersko in južno Koroško.³² Nacistična propaganda za priključitev slovenske Štajerske k rajhu je dosegla svoj višek po kapitulaciji Francije, nacistično usmerjeni del nemške manjšine pa se je že začel pripravljati na sprejem nemške vojske.

Po anšlusu in zlasti po nemški okupaciji Češke marca 1939 se je del nacistično usmerjenih pripadnikov nemške manjšine v Sloveniji tudi aktivno vključil v obveščevalno delo za Sicherheitsdienst (SD) in vojaško obveščevalno službo Abwehr. Pomembno oporišče nemške obveščevalne službe je bila skupna obmejna železniška postaja v Mariboru (tu so od leta 1936 prevzemali vlake avstrijski oz. od leta 1938 nemški železničarji), od koder so vsak dan romala obveščevalna poročila nemških agentov v Nemčijo.³³ Poleti 1940 je jugoslovanska vojaška obveščevalna služba v Mariboru odkrila nemško obveščevalno mrežo, ki je z radijsko zvezo vzdrževala stike z Gradcem.³⁴ Še pomembnejša pa je bila obveščevalna mreža celjskega trgovca Wernerja Stigerja (po njegovem pobegu v Gradec v začetku maja 1940 je mrežo vodil tovarnar Maks Adolf Westen), ki jo je funkcionar Gestapa v Celovcu Weber označil za najboljšo v celi Jugoslaviji.³⁵

Čeprav so se mnogi nacistično usmerjeni pripadniki nemške manjšine v Sloveniji v letih pred okupacijo ukvarjali z obveščevalno dejavnostjo za Nemčijo in sistematično (po okrajih) zbirali podatke o Slovencih (ob okupaciji so člani Sicherheitspolizei in Sicherheitsdienst s seboj prinesli že tiskane sezname nad 3.500 jugoslovanskih državljanov, predvsem iz Slovenije, ki jih je bilo treba takoj aretirati),³⁶ pa bi bilo napak trditi, da so bili bolj ali manj vsi Nemci v Sloveniji (ali vsaj člani Kulturbunda) pripadniki pete kolone.

Od napada na Jugoslavijo do propada nacizma 1941–1945

Slovenci so 7. aprila 1941 v drugo svetovno vojno vstopili kot napaden in okupiran narod, Avstrijci pa kot napadalec in okupator ter kot sestavni del nacistične Nemčije, h kateri so bili, kot prva žrtev nacizma, priključeni po anšlusu 13. 3. 1938. Prepričanje o kolektivni nemški krivdi za preganjanje Slovencev se med drugo svetovno vojno na Slovenskem ni oblikovalo samo v komunističnem taboru oz. taboru Osvobodilne fronte, temveč tudi v njej nasprotnem političnem taboru ter v vodstvu jugoslovanskega odporiškega gibanja. Med vojno je tako nemška narodnostna skupnost v Sloveniji pri obeh taborih še utrdila vlogo narodnega sovražnika, ki jo je, zaradi historičnih razlogov, prinesla že v prvo jugoslovansko državo. Že med vojno sta se zato politična tabora na Slovenskem jasno zavzela za povojni obračun tudi z domačimi "Nemci", vendar ne zato,

30 Biber *Nacizem ...*, 221.

31 *Ibid.*, 216.

32 *Ibid.*, 215.

33 *Ibid.*, 231.

34 *Ibid.*, 249.

35 *Prim. Ibid.*, 247–248.

36 *Ibid.*, 249–250.

ker so bili Nemci, temveč zato, ker so bili prepričani, da morajo plačati za storjene nacistične zločine, pač v skladu z dotedanjo zavezniško politiko do nacističnega rajha.

O vlogi slovenskih Nemcev v nacističnem okupacijskem aparatu

Največ Nemcev se je aprila 1941 znašlo na nemškem zasedbenem območju. Ti so živeli po mestih in trgih, na podeželju pa sta bili največji skupini na Apaškem polju in v severozahodnem delu Prekmurja. Organizirani v Švabsko-nemški kulturni zvezi (Schwäbisch-deutscher Kulturbund) so s svojim vodjem Hansom Baronom skoraj vsi pozdravili okupacijo in jo razglašali za "osvoboditev izpod srbskega jarma".³⁷ Zlasti ugodno so se počutili Nemci, ki so živeli po mestih in trgih, in ki so bili socialno najboljše stoječi, saj so po odstranitvi nekdanjega jugoslovanskega političnega upravnega in gospodarskega aparata ter nasilnem izgonu politično eksponiranih in narodno zelo zavednih Slovencev v Srbijo in t. i. NDH zasedli položaje v političnem, upravnem in gospodarskem aparatu. V štabih šefov civilne uprave jih do formalnopravne priključitve načelno niso zaposlili, ker so oba štaba imeli za začasna; edina izjema je bil poverjenik za lovstvo Edmund Kupnik v Mariboru. Zaposlili so jih predvsem na okrajni (nato okrožni) in občinski ravni in v omenjenih raznarodovalnih organizacijah oz. društvih, v upravnem in gospodarskem aparatu. Natančnejše raziskave bodo najbrž pokazale, da je bil delež spodnještajerskih Nemcev pri tem močnejši kot na Gorenjskem in v Mežiški dolini. Tam namreč v okupatorjevem zasedbenem aparatu ne najdemo imen kakšnih vidnejših Nemcev. Pri tem je namreč treba upoštevati socialno sestavo nemštva po slovenskih mestih in trgih, ki ni bila uradniška, temveč predvsem gospodarska, zato so imeli najbrž precejšen delež pri upravljanju zaplenjenih slovenskih industrijskih in obrtnih ter poljedelskih in vinogradniških posestev. Po nekem viru naj bi bili Nemci v Spodnji Štajerski, t. i. domači Nemci pri funkcijah udeleženi z 80 odstotki.³⁸

Brez globljih raziskav so po vojni lahko po okupatorjevih virih ugotovili, da so zlasti vodstvo Štajerske domovinske zveze, ki naj bi imela glavno vlogo pri germanizaciji in fašizaciji t. i. Vindišarjev oz. "domu zvestih Štajercev", kot so začeli nacisti imenovati Slovence, sestavljale tri skupine vodilnih Nemcev. Prvi dve skupini so sestavljali sodelavci dveh nacističnih ustanov iz Gradca, in to Inštituta za jugovzhodno nemštvo, ki ga je vodil dr. Helmut Carstanjen, po aprilu 1941 nacionalno-politični referent pri šefu civilne uprave in vodstvu Štajerske domovinske zveze, ter pokrajinski obmejni urad NSDAP iz Gradca, ki ga je vodil Anton Dorfmeister, pod okupacijo okrožni vodja Štajerske domovinske zveze v Celju. Tretjo pa skoraj vsi nekdanji funkcionarji Švabsko-nemške kulturne zveze brez njenega dotedanjega vodje Hansa Barona.³⁹

Po vključitvi Švabsko-nemške kulturne zveze v Štajersko domovinsko zvezo in Koroško ljudsko zvezo lahko v nemškem zasedbenem aparatu na političnem, upravnem, gospodarskem in kulturnem področju ugotovljamo le dejavnost posameznikov. To pa zahteva podrobno preučevanje po manjših upravnih enotah; nekaj takšnih raziskav sedaj že opravljajo, npr. v Celju, na Ptujju in morda še kje.

Razmeroma precej Nemcev je dobilo določene funkcije v polvojaški formaciji vermanšafta, ki je bil nekakšna inačica Sturmabteilungen (SA) v Nemčiji in Avstriji.⁴⁰

37 Marburger Zeitung 9. 4. 1941; Ferenc, Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945, Maribor 1980 (dalje: Ferenc, Quellen), dok. 10 in 12.

38 Marjan Žnidarič, Okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945, doktorska disertacija, tipkopis, Maribor 1996 (dalje: Žnidarič, Maribor), 33–43 in 77–82.

39 Prav tam.

40 Ferenc, Quellen, dok. 94; Tone Ferenc, Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Šta-

Medtem ko so častniške funkcije v vermanšaftu zasedli častniki SA iz Zgornje Štajerske in Koroške, so podčastniške funkcije dobili večinoma t. i. domači Nemci. S temi Nemci so npr. v Spodnji Štajerski že kmalu začeli graditi nacistično "elitno" formacijo Schutzstaffeln (SS). Predlog za njeno ustanovitev je 23. maja 1941 dal esesovski podpolkovnik Alfred Fleischmann, pokrajinski inšpektor NSDAP pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko. V vermanšaftu naj bi ustanovili 12 "posebnih šturmov" (Sondersturme), v katere bi od t. i. Vindišarjev sprejeli le tiste, ki "rasno ustrezajo pogojem zaščitnih oddelkov", obvezno pa bi morali biti v njih pripadniki SS, ki delajo v Spodnji Štajerski. Himmler je predlog sprejel in res so ustanovili t. i. SS-Sonderstandarte "Untersteiermark" s 15 šturmi v mestih, v katere so vključili okoli 1.600 moških, večinoma Nemcev.⁴¹ Vendar se je njihovo število z odhodom v vojsko manjšalo in leta 1944 je bila večina od 12 šturmov le še na naselitem pasu ob Savi in Sotli (7), kar pomeni, da so jih sestavljali predvsem kočevski Nemci. Iz njihovega moštva so 1943. leta izoblikovali dve SS-alarmni četi in jih zaposlili v boju proti partizanom. 2. SS-alarmna četa je 18. maja 1944 po izgubi svojega poveljnika do tal požgala vasico Orehovico pi Izlakah in postrelila 15 njenih prebivalcev, tudi otrok, in njihova trupla pometala v ogenj.⁴²

Viri pričajo, da so nacistični raznarodovalci vsaj del tistih Nemcev, ki so živeli na nemškem zasedbenem območju, spomladi in poleti 1941 pritegnili k množičnemu izganjanju Slovencev. Določili so jih v razne komisije, npr. za označevanje vedenja priseljencev po letu 1914, za določanje, kdo lahko ostane in koga je treba izgnati. Ponekod so morali predlog za izgon Slovencev podpisati trije t. i. domači Nemci. Bili so tudi v sprejemnih komisijah za navedeni raznarodovalni organizaciji oz. društvu in so kot poznavalci kraja imeli glavno besedo pri političnem ocenjevanju ljudi.⁴³ Nacisti so namreč skoraj vse prebivalstvo zasedenih slovenskih pokrajin podvrgli rasnemu in političnemu pregledu in ocenjevanju in od obeh ocen naj bi bila odvisna usoda družin in posameznikov.⁴⁴

Ostra in nasilna okupacijska politika nemških nacistov, ki ji je kmalu sledil slovenski upor v okviru Osvobodilne fronte slovenskega naroda, sta povzročila tudi pri delu t. i. domačih Nemcev oseko v njihovem ponekod celo evforičnem navdušenju nad nemško okupacijo. Medtem ko so bili nekateri najradikalnejši Nemci razočarani, ker so dobili manj, kot so pričakovali, in ker je za njih germanizacija tekla prepočasi, pa zmernejšim niso šli v račun ukrepi, ki so pripeljali v "revolucijo", ki je med Slovenci ne bi mogel nihče zanetiti. Ne bi namreč mogli reči, da so vsi tisti Nemci, ki so nacistično okupacijo pozdravili kot "osvoboditev izpod srbskega jarma", soglašali tudi z nacistično okupacijsko politiko. Tako kot mnogi Slovenci je tudi del Nemcev pričakoval takšne nacionalnopolitične razmere, kot so bile v poslednjem obdobju avstroogrške monarhije in ne tako vroče germanizacije z etnocidom, kot jo je izvajal nemški okupator. Zato so

jersem, v: *Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS*, 2–1958, 81–156.

41 Bundesarchiv Koblenz (dalje: BAK), Abteilungen Reich und DDR Berlin (dalje: Abt. B), NS-19, Persönlicher Stab des Reichsführers SS, št. 3383, Aufstellung der Sonderstandarte SS in der Untersteiermark 1941.

42 Tone Ferenc, Komandant z železno roko. (Pokol na Orehovici pri Izlakah), v: *Borec*, 29–1977, št. 3, 143–160; isti, *Satan, njegovo delo in smrt*, Ljubljana 1979, 193–222.

43 Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945, Maribor 1968 (dalje: Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika), 188–190 in 205–206; Ferenc, *Quellen*, dok. 26 in 31.

44 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 731–813; Ferenc, *Quellen* dok. 107, 109, 110, 148, 190, 198, 208, 211, 212, 235, 241, 249, 296; Tone Ferenc, Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Spodnjem Štajerskem pod nemško okupacijo, v: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1–1960, št. 2, 69–124 (dalje: Ferenc, Politične in državljanske kategorije); Tone Ferenc, Viri o rasnih pregledih Slovencev pod okupacijo (dalje: Ferenc, Viri o rasnih pregledih), v: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 34–1994, št. 2, 231–244; Stefan Karner, *Die Steiermark im Dritten Reich. Aspekte ihrer politischen, wirtschaftlich-sozialen und kulturellen Entwicklung*. Graz-Wien 1986, poglavje *Machen Sie mir dieses Land wieder deutsch!*, 131–139.

tudi nekateri spodnještajerski Nemci posredovali za izpust Slovencev, predvidenih za izgon.⁴⁵ Med Nemci, ki so bili v okupacijskem aparatu, pa se je za Slovence najbolj pogumno zavzel dr. Oskar von Kaltenecker iz štaba šefa civilne uprave za zasedena območja Koroške in Kranjske na Bledu, ki je proti množičnemu izgonu Slovencev nastopil celo z obsežne spomenice in zato moral kmalu zapustiti svojo civilno zaposlitev ter oditi v vojsko.⁴⁶

Ob vključitvi Švabsko-nemške kulturne zveze v Štajersko domovinsko zvezo so nacisti predvidevali, da bo namestnik njenega zveznega vodje Franza Steindla postal dotedanji vodja SDKB za Dravsko banovino Hans Baron, kar pa se ni zgodilo.⁴⁷ Ta je skupaj z mariborskim tovarnarjem Franzem Tscheligijem 1. maja 1942 poslal glavni pisarni NSDAP v Münchnu pismo s pritožbami nad ravnanjem nacistične nemške uprave na Spodnjem Štajerskem. To se je seveda zgodilo takrat, ko so se z nemirnimi razmerami, t. j. s partizanskim bojem, že poznale posledice trde okupacijske politike. V pismu sta povedala tudi to, da se je posrečilo nemški civilni upravi povzročiti revolucijo, kar se ni posrečilo nikomur v nekdanji Jugoslaviji.⁴⁸

Partizanske usmrčitve najbolj gorečih in seveda dosegljivih funkcionarjev okupatorjevega aparata na podeželju⁴⁹ in partizanski vpadi na območje nemške kolonizacije (Posavje, Obsotelje, Gorje pri Bledu) so vzbujali občutek ogroženosti.⁵⁰ Nezmožnost nemških oboroženih sil, da bi tudi z najkrutejšim nasiljem (ubijanjem talcev, požiganjem vasi in ustrelitvami njihovih moških prebivalcev, izganjanjem sorodnikov partizanov in usmrčenih talcev itd.) in operacijami, za katere so uporabljali tudi vermanshaft, v slovenskih pokrajinah strle slovenski odpor ter od začetka 1943. leta dalje tudi njihovi neuspehi na velikih frontah t. i. domačim Nemcem niso mogli vlivati poguma za stodostotno angažiranje v totalni vojni, ki so jo razglašali nacisti.

Tisti, ki so dobro poznali vlogo in delovanje spodnještajerskih Nemcev pod nacistično okupacijo, so ugotavljali, da je njihova gorečnost pri izvajanju okupatorjevih ukrepov proti Slovincem začela upadati po nemškem porazu pri Stalingradu. Zato okupatorjevi viri zlasti od druge polovice leta 1943 pričajo o vedno večji mlačnosti in "utrujenosti" domačih Nemcev in celo o njihovem prizadevanju, da bi govorili slovensko tam, kjer prej to nikakor niso.⁵¹ Zlasti premožnejši Nemci so začeli treznejše gledati na razmere in se umikati od vsakega političnega dela. Z dotedanjim gorečim političnim delom razglašeni posamezniki so se postopoma prijavljali v nemško vojsko

45 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 190.

46 Ferenc, Quellen, dok. 101.

47 Ferenc, Quellen, dok. 13, op. 15.

48 Ferenc, Quellen, dok. 218.

49 Sezname padlih ali usmrčenih Nemcev in Slovencev v okupatorjevi službi je sproti objavjal Befehlsblatt der Bundesführung des Steirischen Heimatbundes. Podatki so tudi v precej nezanesljivi knjigi Totengedenkbuch der Deutsch-Untersteirer, ki jo je leta 1970 v Gradcu izdala Landsmannschaft der Deutsch-Untersteirer in navaja tudi osebe, ki so bile usmrčene po vojni. Glej Tone Ferenc, Knjiga, ki nas je zelo vznemirila (Totengedenkbuch der Deutsch-Untersteirer), v: Naši razgledi št. 20, 12. 3. 1971; Večer 12., 13., 16. in 17. 3. 1971.

50 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 672–677 in 697–701; Ferenc, Quellen, dok. 298, 321 in 322.

51 Arhiv Republike Slovenije, II. dislocirana enota (dalje: ARS-II), nemški arhiv, orožništvo in policija, poročilo komandanta varnostne policije in varnostne službe v Spodnji Štajerski 1. 11. 1943, prevod v Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI – Borbe v Sloveniji, 8. knjiga, dok. 177: "Ljudje, ki so si prej vidno prizadevali, da bi govorili nemško doma in v javnem življenju, delajo zdaj nasprotno. Še celo tisti, ki so se izdajali za volksdojčerje, se poslužujejo zdaj nemškega jezika le kadar je to nujno potrebno in le kadar to zahteva njihova navidezna pripadnost k tako imenovanim volksdojčerjem."

ali oborožene oddelke SS in tako zapuščali torišče svojega dotedanjega dela. Proti nekaterim pojavom malodušja pri izvajanju raznarodovalnih nalog je šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko nastopil že poleti 1942.⁵² Nekateri so začeli Slovencem celo priznavati upravičenost do odpora. Leta 1944 so že primeri odhoda nemških ljudi – tako domačih Nemcev (npr. Woschnaggove družine iz Šoštanja) kot Nemcev iz okupatorjevega aparata (dr. Fritz Matzner) – v slovenske partizane.⁵³ Vendar je to bil le majhen del med desetstisoči Nemcev v omenjenih pokrajinah. Po statistiki komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo naj bi bilo med Nemci v Spodnji Štajerski le 278 odkritih nasprotnikov nacizma, 507 nevtralnih in le borih 32 udeležencev partizanskega ali narodnoosvobodilnega odpora.⁵⁴

Razvoj Nemcev na jezikovnem otoku na Kočevskem je bil povsem drugačen. Takoj na začetku vojne v Jugoslaviji so se namreč na podlagi meddržavnega sporazuma med Nemčijo in Italijo skoraj do zadnjega preselili iz svojega naselitvenega območja, ki je bilo pod italijansko okupacijo, v rajh, t. j. na drugo stran reke Save in v Obsotelje. V meddržavnih pogajanjih med Nemčijo in Italijo o času in načinu preselitve so se pogajalci zgledovali po meddržavni pogodbi o preselitvi Nemcev iz Južne Tirolske, sklenjeni 23. junija 1939. Vendar ni šlo vse gladko in so pogodbo v Rimu podpisali šele 31. avgusta 1941. V njej so določili poslednji rok za opcijo 30. september in za preselitev 30. november 1941. V pogodbo o preselitvi so poleg kočevskih Nemcev iz Ljubljanske pokrajine vključili tudi tiste Nemce, ki so živeli v Reški pokrajini, t. j. iz občine Draga, ki je sodila h Kočevski. Nemškemu pooblaščenca za preselitev v Ljubljani dr. Heinrichu Wollertu in visokemu komisarju za Ljubljansko pokrajino Emiliju Grazioliju **se je za preselitev prijavilo 12.147 kočevskih Nemcev.** Nekaj deset optantov je pozneje opcijo preklicalo. Le iz obrobne dela kočevskega nemškega jezikovnega otoka, kjer je bilo tudi največ narodnostno mešanih zakonov, je sklenilo ostati na Kočevskem nekaj več Nemcev.⁵⁵

Vodstvo kočevskih Nemcev se je dogovorilo, da se bodo njegovi rojaki preselili še jeseni 1941, ko bodo pospravili pridelek, ki ga bodo lahko vzeli s seboj, kot tudi tretjino živine, najmanj pa eno živinče. Vendar se je ne po njegovi krivdi preselitev zavlekla. Nemirne razmere v jugoslovanskih pokrajinah, zlasti v Srbiji, južni Hrvaški, Bosni in Sloveniji so onemogočile nadaljnje izganjanje Slovencev in Srbov; zato je moral Himmler za slovenske izgnance iz Posavja in Obsotelja poiskati nova območja za njihov izgon. Šele v prvi polovici oktobra 1941 je ukazal, naj jih začasno nastanijo v preselitvenih taboriščih Volksdeutsche Mittelstelle v devetih nemških pokrajinah. Predvidel je namreč njihovo kasnejšo naselitev v Vzhodni Evropi.⁵⁶ Zato so morale tudi italijanske oblasti pristati na podaljšanje roka za preselitev do 20. januarja 1942. Preselitev kočevskih Nemcev so opravili v zelo neugodnem letnem času, t. j. od 14. novembra 1941 do 22.

52 Ferenc, Quellen, dok. 245 in 246.

53 Arhiv ministrstva za notranje zadeve Slovenije (dalje: AMNZ), Gradivo nemškega okupatorja o Woschnaggovi družini; Milan Ževart, Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini. Ljubljana 1977, 517–520. Iz Šoštanja je jeseni 1944 odšel v partizane dr. Wilhelm Hess, predstojnik tamkajšnjega sodišča.

54 ARS, KUZOP; fasc. 5, m. 60, poročilo o Nemcih na Sp. Štajerskem 1945 s prilogama. Število nemštva na Slovenskem Štajerskem in Prekmurju pred drugo svetovno vojno in Udejstvovanje nemške manjšine v severovzhodni Sloveniji za okupacije 1941–1945.

55 ARS–II., fond nemškega pooblaščenca za preselitev (Deutsche Umsiedlungsbevollmächtigte), Ljubljana, fasc. 1314, poročilo dr. Heinricha Wollerta štabnemu uradu državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Berlinu 11. in 18. 12. 1941.

56 National Archives Washington (dalje: NAW), mikrofilm Microcopy T–81, navitek 274, Himmlerjeva naredba št. 53–I o izgonu slovenskega prebivalstva iz Posavja in Obsotelja 18. 10. 1941; Ferenc, Quellen, dok. 157; VAUSt. I–1941, št. 48, 25. 10. 1941, Bekanntmachung über staatspolitische Massnahmen vom 20. 10. 1941.

januarja 1942, in v zelo neugodnih vremenskih razmerah (zgodaj zapadel in visok sneg, mraz, slabe prometne zveze itd.). Odpeljali so se s 135 vlaki.⁵⁷ Tudi med njimi jih je nekaj našlo pot v partizane.

Podobno kot nekateri drugi Nemci v Sloveniji so bili tudi prekmurski Nemci sredi aprila 1941, ko se je nemška vojska umaknila iz Prekmurja, razočarani nad "tujo okupacijo". Pričakovali so namreč, da bo severni del Prekmurja priključen k Štajerski, saj so nacisti to v svojih člankih, razpravah in spomenicah tudi zahtevali. Pripravili so tudi organe civilne uprave za okraja Murska Sobota in Dolnja Lendava ter tudi že vse za ustanovitev Štajerske domovinske zveze (celo žige). Zato so tudi prekmurski Nemci svoje želje in zahteve po nemški okupaciji Prekmurja izražali na zelo demonstrativen način (demonstracije v Murski Soboti, zbiranje podpisov, spomenice), pri čemer se je zelo zaposililo tamkajšnje okrožno vodstvo Švabsko-nemške kulturne zveze.⁵⁸

Ker je bilo omenjeno območje z nemško manjšino ob potoku Kučnica po prvi svetovni vojni odtrgano od Avstrije in ne od Madžarske, ga je Hitler sklenil vrniti Štajerski. Oboroženi oddelki nemške civilne uprave (orožništvo, policija in tudi SA) iz Zgornje Štajerske so na Hitlerjev rojstni dan to območje zasedli, šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko ga je junija 1941 kot nemško zasedbeno območje podredil upravnim organom sosednjih zgornještajerskih okrožij.⁵⁹ Kakšen je bil položaj tistih Nemcev, ki so še ostali pod madžarsko okupacijo, ne vemo, ker nimamo na voljo ustreznih virov.

Odlok(a) predsedstva AVNOJ-a, Beneševi dekreti in Potsdamski sporazum

Zaradi genocidne nacistične okupacijske politike ni prav nič nenavadno, da je najvišji jugoslovanski medvojni organ, predsedstvo AVNOJ-a, 21. 11. 1944 v Beogradu sprejel odlok(a), na katerem sta bili zgrajeni povojna politika in zakonodaja do "Nemcev" v Jugoslaviji.

Predpis se imenuje Odlok o prehodu sovražnega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile in ima 12 členov. Za usodo "Nemcev" je najpomembnejši njegov 1. člen s tremi točkami, ki se glasi:

"Z dnevom, ko stopi ta odlok v veljavo, preide v državno svojino:

1. vse imetje nemškega rajha in njegovih državljanov, ki se nahaja na ozemlju Jugoslavije;
2. vse imetje oseb nemške narodnosti z izjemo onih Nemcev, ki so se borili v vrstah narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije, ali ki so državljani nevtralnih držav in se med okupacijo niso vedli sovražno;
3. vse imetje vojnih zločincev in njih pomagačev ne oziraje se na njihovo državljanstvo in ne oziraje se na državljanstvo, imetje vsake osebe, ki je bila s sodbo državljskih ali vojaških sodišč obsojena na izgubo imetja v korist države.

Odredbe tega odloka veljajo v tem primeru za imetje jugoslovanskih državljanov ne oziraje se na to, ali se nahajajo doma ali v zamejstvu."

Odlok sodi med najpomembnejše predpise, ki zadevajo vprašanja (vračanja) imovine "Nemcev" na Slovenskem.

57 NAW, T-81, navitek 306; ARS-II, DUB, f. 693, pregled odvoza kočevskih Nemcev s Kočevskega; poziv dr. Heinricha Wollerta: Gottscheer Deutsche! v Gottscher Zeitung 38-1941, št. 47, 17. 11. 1941; poziva Wilhelma Lampetra in Josefa Schobra v Gottscheer Zeitung 38-1941, št. 50, 3. 12. 1941.

58 BAK, Abt. B, Reichskanzlei, R 43-II, Bd. 679.

59 VAUst., I-1941, št. 22, z dne 14. 6. 1941, Verordnung über die Verwaltung der Gemeinden Fuexelsdorf, Sannersdorf, Guizenhof und Rotenberg 13. 6. 1941.

Nemški viri in prizadeti pričajo še o obstoju drugega odloka, ki naj bi bil sprejet nekoliko prej istega dne, t. j. 21. 11. 1944. Popularno naj bi nosil ime *Odlok iz Jajca* ali tudi *Mali odlok iz Jajca*, uradno pa naj bi to bil *Odlok AVNOJ-a o odvzemu državljanskih pravic*.⁶⁰ Vendar ta odlok ni bil objavljen v Uradnem listu in zato nimamo avtentičnega besedila ter neposrednega dokaza, da je res obstajal. Prav tako je malo verjetno, da bi nastal v Jajcu, saj je predsedstvo AVNOJ-a v tem času delovalo že v osvobojenem Beogradu. Prevod iz nemškega prevoda *Odloka* se glasi:

"1. Vse v Jugoslaviji živeče osebe nemškega izvora samodejno izgubijo jugoslovansko državljanstvo in vse državljanske pravice;

2. celotno premočno in nepremično premoženje oseb nemškega izvora velja za zaplenjeno in samodejno preide v državno last;

3. osebe nemškega izvora ne smejo zahtevati oziroma izvajati nobenih pravic, niti se ne smejo obračati na sodišča in institucije za svoje osebno pravno varstvo."⁶¹

Še mnoge je prav ta odlok najbolj oster, za prizadete pa celo genociden. Nekateri avstrijski raziskovalci tega vprašanja menijo, da naj bi *Odlok iz Jajca* napisal Moša Pijade. Domnevajo, da naj bi Pijade v okviru oblikovanja nove jugoslovanske zakonodaje dobil nalogo, ustvariti nekaj, s čimer bi pripadniki nemške manjšine izgubili jugoslovansko državljanstvo. Na ta način naj bi ti v času sklepanja mirovne pogodbe bili nemški državljani in bi Jugoslavija mogla legalno zahtevati njihovo premoženje kot "nemško premoženje v tujini". Odlok naj bi ne bil objavljen zaradi tega, ker naj bi ga natisnili na letak z namenom, da bi ga v roke dobili bežeči jugoslovanski Nemci.⁶²

Na drugi strani pa uradni nemški viri⁶³ dokazujejo obstoj tega odloka z njegovo posredno omembo v *Tolmačenju 2. točke v 1. členu odloka Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije z dne 21. 11. 1944*.⁶⁴ Prvi stavek tega kratkega *Tolmačenja* se namreč glasi: "Ker lokalna oblastva **pri izvajanju postopka o odvzemu državljanskih pravic osebam nemške narodnosti** (počrtal avtor) v več krajih, zlasti v Vojvodini in Slavoniji ne ravnajo vedno po odredbah odloka Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije z dne 21. 11. ..." ⁶⁵ Podčrtani del stavka, v kateri se omenja odvzem državljanskih pravic, naj bi dokazoval obstoj *Odloka iz Jajca*, s katerim je bilo "Nemcem" v prvi vrsti odvzeto državljanstvo. Spet drugi nemški viri pa zatrjujejo, da se sintagma "državljske pravice" ni nanašala na pravico do državljanstva (Staatsangehörigkeitsrecht), temveč da je jugoslovanska zakonodaja s tem izrazom označevala splošne individualne, temeljne državljanske pravice (allgemeine, individuelle Grundrechte). Z *Malim odlokom iz Jajca* naj bi torej dali pravno osnovo za osebno brezpravnost jugoslovanskih "Nemcev" in ne za odvzem državljanstva.⁶⁶

V podobnih zgodovinskih okoliščinah so podobne odločitve o Nemcih, kot jih je sprejelo predsedstvo AVNOJ-a, v približno istem času sprejeli tudi na Češkoslovaškem. Po češkoslovaškem predsedniku so jih kratko poimenovali *Beneševi dekreti*. Gre za tri

60 Npr.: "Die deutschen Vertreibungsverluste, Bevölkerungsbilanzen für die deutschen Vertreibungsgebiete 1939/1950, Stuttgart 1958 (dalje: Die deutschen Vertreibungsverluste ...), 444 ali Gerstner, Das Deutschtums in Krain, Wien 1979 (dalje: Gerstner, Das Deutschtums ...), 46. Dr. Stefan Karner v povzetku študije, ki so jo delili na tiskovni konferenci 4. 12. 1997 na Dunaju, trdi, da je bil ta odlok sprejet 21. 11. 1943, vendar neposredno ne dokaže svoje trditve.

61 Gerstner, Das Deutschtums ..., 46; nemško predlogo hrani tudi avtor.

62 Zadevno pismo dr. Ulrike Futter avtorju z dne 15. 10. 1997, hrani avtor.

63 Die deutschen Vertreibungsverluste ..., 444.

64 Uradni list DFJ, 8. junij 1945, št. 39–347/1945, 331.

65 Ibid.

66 Osteuropa-Handbuch, Jugoslawien, 133.

dekrete in sklep vlade iz let 1944–1946.⁶⁷

Ta določila so nedvoumno vsebinsko primerljiva z odlokom predsedstva AVNOJ-a. Tako kot iz avnojskega odloka tudi iz t. i. Beneševih dekretov veje duh zahteve po plačilu domačih Nemcev zaradi izdaje domovine (očitek petokolonaštva) in po nacistih storjenega zla, ki naj zadene malodane vse Nemce brez razlike. Narekovala sta jih slaba izkušnja in duh časa.

Ne Jugoslavija in ne Češkoslovaška oz. njun odnos do nemško govorečega prebivalstva pa ni bil v takratni Evropi nobena izjema. Pregon je bil takoj po vojni sankcioniran in je po črki medzavezniškega sporazuma ali zaradi "duha časa" zadel velik del Nemcev iz večine vzhodno- in jugovzhodnoevropskih držav. Okoli 12 milijonov pripadnikov nemške etnične skupnosti je bilo pregnanih iz Poljske, Češkoslovaške, Madžarske, Jugoslavije, Romunije, Bolgarije, Sovjetske zveze in baltskih držav. Za "folksdojčerje" iz Poljske, Češkoslovaške in Madžarske so bila usodna določila člena XIII Potsdamskega sporazuma z dne 2. avgusta 1945, s katerim so se Stalin, Truman in Atlee dogovorili o usodi povojne Evrope in Nemčije, ter med drugim v citiranem členu tudi zapisali: "Izvesti se mora preselitev nemškega prebivalstva ali delov nemškega prebivalstva (Bevölkerungselemente), ki so ostali na Poljskem, Češkoslovaškem in Madžarskem, v Nemčijo. So enotnega mnenja, da se mora preselitev izvesti na človeški način."⁶⁸ Ni znano, da bi ta člen označevali kot genociden.

Že v potsdamskem dokumentu so se tri velesile zavedale, da gre za akcijo velikih razsežnosti, v kateri bo šlo za preseljevanje velikega števila ljudi (grosse Mengen) in so za to pooblastili svoje predstavnike v Zavezniškem kontrolnem svetu za Nemčijo, da pripravijo vse potrebno za sprejem in porazdelitev teh ljudi po vseh okupacijskih conah skladno z razmerami v posameznih delih Nemčije. Obenem so o tem obvestili tudi češkoslovaško vlado, provizorično vlado Poljske in kontrolni svet za Madžarsko. Želeli so, da bi preseljevanje potekalo skladno in ob pomoči oblasti dežel, iz katerih so "folksdojčerji" prihajali.⁶⁹

Toda potsdamski sklepi niso bili le rezultat povojnega razmišljanja o usodi "folksdojčerjev" in sklep predsedstva AVNOJ-a ter Beneševi dekreti niso v ničemer odstopali od zavezniških medvojnih predstav o odnosu do nemških manjšin v Vzhodni in Jugovzhodni Evropi. Že vsaj od aprila 1943 sta ZDA in Velika Britanija soglašali, da je treba vse nemške manjšine v vzhodnoevropskih državah preseliti v Nemčijo. Sredi leta 1944 (26. junija) pa je britansko zunanje ministrstvo predložilo "vojnemu kabinetu" obsežen elaborat z naslovom *Transfer of German Populations*. V njem je bil do podrobnosti obdelan načrt o izgonu vseh "folksdojčerjev" iz vseh dežel Vzhodne Evrope. Z izgonom so želeli doseči:

- homogenizacijo vzhodnoevropskih držav in zmanjšanje deleža narodnostnih manjšin v njih;
- povečano notranjo stabilnost teh držav in multilateralno varnost;
- Nemčiji enkrat za vselej preprečiti možnost, da bi nemške manjšine v teh državah mogla izkoriščati kot ekspanzijski cilj in jih uporabljati kot "peto kolono".

Malo prej (8. marca 1944) je isto ministrstvo predložilo tudi memorandum z naslovom *Minority transfers in South Eastern Europe*. Tudi v njem prevladuje misel, da bi s preseljevanjem manjšin in etnično homogenizacijo držav dosegli večjo varnost na tem območju. Avtor te študije je bil znameniti zgodovinar Arnold Joseph Toynbee. V

⁶⁷ Več o njih glej: Dušan Nečak, "Nemci" na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov, v: Nečak Izd., "Nemci" na Slovenskem 1941–1955. Ljubljana 2002, 257–260.

⁶⁸ Geschichte in Quellen, 7, Die Welt seit 1945. München 1980, 78–79.

⁶⁹ Ibid.

njej je med drugim predvidel zamenjavo Slovencev v Avstriji za Nemce v Jugoslaviji.⁷⁰

V tistem času jih torej ni bilo veliko, ki bi se spraševali, in še manj tistih, ki bi glasno opozarjali, da med njimi zagotovo niso vsi Nemci (so)krivi za nacistično zlo in da niso imeli vsi "krvavih rok".

Usoda "Nemcev" na Slovenskem po drugi svetovni vojni

Večina slovenskih Nemcev je Slovenijo zapustila skupaj z umikajočo se nemško vojsko še pred koncem vojne.

Kljub prepričanju o kolektivni krivdi so v Sloveniji pri precejšnjem delu Nemcev in slovenskih simpatizerjev nemštva oblasti po prvem "maščevalnem" valu skušale ugotoviti individualno krivdo in jih nato obravnavati v skladu s to ugotovitvijo. To velja še zlasti za tiste, ki so bili osumljeni vojnih zločinov in drugih kaznivih dejanj.

V celoti gledano pa so ravnanje nemške manjšine med drugo svetovno vojno slovenske oblasti po vojni izkoristile za dokončni obračun z nemštvom na Slovenskem. Pri tem so izhajale iz prepričanja, da "dokler bodo ti številčno šibki, toda v vseh drugih ozirih močni nemški elementi pomešani med naše prebivalstvo, bodo kot kvas razkrojali med narodom dušili njegovo narodno zavest in rast in ga gospodarsko hromili, s tem pa zavirali ves njegov materialni in kulturni napredek ... Zato je edino sredstvo zoper to stanje, potegniti državno mejo med štajerskimi Slovenci in nekdanjo jugoslovansko nemško manjšino in s tem izločiti stoletno gnojno jedro iz narodnega telesa."⁷¹

Politična odločitev o tem, kaj bo z nemško manjšino po drugi svetovni vojni, je bila na jugoslovanski ravni sprejeta ali v času drugega zasedanja AVNOJ-a 29. novembra 1943 ali pa nekeje med koncem zasedanja in začetkom leta 1944. V začetku leta 1944 je namreč tajnik Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ) Rodoljub Čolaković obiskal Znanstveni inštitut pri IO OF in napovedal izselitev Nemcev iz vse Jugoslavije. Tak ukrep so v vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja imeli za dejanje pravice, povračilni ukrep proti manjšini, ki je hotela uničiti slovanske narode v Jugoslaviji, čeprav je imela v njej zelo dober položaj. V Sloveniji so predlog o ravnanju z Nemci v Znanstvenem inštitutu Osvobodilne fronte izdelali že med vojno. Izhajali so iz stališča, da bo ob koncu vojne slovenskemu narodu dana zgodovinska priložnost, "da se znebi na severni meji svojih nemških manjšin, ki so mu prizadele baš neposredno pred to in med to vojno toliko gorja". Nemško manjšino naj bi kolektivna kazen prizadela zato, ker je kolektivno sledila Hitlerjevemu načelu, da se je vsak član nemške narodnosti, čeprav je tuj državljan, dolžan pokoriti rajhu in ne državi, "ki mu je dala streho gostoljubnosti". Iz ohranjenih dokumentov ni povsem jasno, ali so nemško manjšino tako na jugoslovanski kot na slovenski ravni v nekem manjšem številu še hoteli ohraniti, ali ne. Nekateri dokumenti namreč govorijo o tem, naj namen zakonodaje in drugih ukrepov v zvezi z Nemci ne bi bil "uničenje nedolžnega Nemca kot človeka, temveč uničenje nemštva in njegove politične in gospodarske ekspanzije". V zvezi s politično odločitvijo je treba tudi poudariti, da se odnos do Nemcev ni bistveno razlikoval tudi pri drugih političnih skupinah, to je v meščanskem oz. poraženem protirevolucionarnem taboru (z izjemo pronemško usmerjenega generala dr. Leona Rupnika in njegovega kroga). T. i. Mačkovškov krog (liberalno usmerjena skupina, nasprotna Osvobodilni fronti) je npr. že

⁷⁰ Več o tem glej: Gerhard Seewann, Die Vertreibungsprozess in und nach dem zweiten Weltkrieg aufgrund britischer Quellen, v: Nečak. Izd., "Nemci" na Slovenskem 1941–1955. Ljubljana 2002, 369–381.

⁷¹ Dr. Makso Šnuderl, Predlog za ukrepe pri prevzemu oblasti na Slovenskem Štajerskem, dne 3. septembra 1944; Makso Šnuderl, Dnevnik 1941–1945, II del. Maribor 1994 (uredil in opombe napisal Zdenko Čepič), 508–511 (dalje: Šnuderl, Dnevnik).

oktobra 1941 sprejel sklep, da je treba slovensko ozemlje popolnoma očistiti tujcev, obenem pa tudi zapleniti njihovo imetje. Za ravnanje s slovenskimi "Nemci" torej ni prvenstveno kriva komunistična narava povojnih oblasti, pač pa neizprosno nacionalni boj, ki so ga z načrtno politiko uničevanja slovenskega naroda med vojno začeli nemški okupatorji, pripadniki manjšine pa so jim pri tem pomagali. To, da bo Jugoslavija po vojni izgnala Nemce iz svojega ozemlja, so predvidevali tudi zahodni zavezniki. Zadevne elaborate iz Slovenije so namreč poslali Slovincem v jugoslovanski begunski vladi v Londonu, ti so jih dali prevesti in jih posredovali britanskemu zunanjemu ministrstvu. O tem govori njegova spomenica *Nemška manjšina v Jugoslaviji* iz jeseni 1943.⁷²

Pravna osnova za obračun z Nemci je izhajala iz sklepa(ov), ki ga (jih) je med vojno sprejelo predsedstvo AVNOJ-a. Po vojni so bili ti sklepi zakonsko dodelani in tudi opremljeni z dodatnimi navodili in razlagami. Najpomembnejši ukrep je bil že omenjeni Odlok o prehodu sovražnikovega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile. Ta Odlok (št. 25) je bil (poleg drugega) tudi osnova za ekonomske ukrepe proti jugoslovanskim Nemcem. Podobno velja za Zakon o agrarni reformi in kolonizaciji, ki je v 10. členu opredeljeval, da v Zemljiški sklad agrarne reforme in kolonizacije pride obdelovalna zemlja, last nemškega rajha in pripadnikov nemške narodnosti, zaplenjene po odloku predsedstva AVNOJ-a z dne 21. novembra 1944. Po razlagi tega odloka so se za pripadnike nemške narodnosti šteli "... tisti državljani Jugoslavije nemške narodnosti, ki so se pod okupacijo izjavili ali so veljali za Nemce, ne glede na to, ali so pred vojno kot Nemci nastopali, ali pa so veljali za asimilirane Hrvate, Slovence ali Srbe."

Po navodilih oblasti so za pripadnike nemške narodnosti poleg navedene kategorije šteli tudi jugoslovanske državljane, ki so se že v predvojni Jugoslaviji v času ljudskih štetij opredelili za pripadnike nemške narodnosti; člane Kulturbunda, vse, ki so se prostovoljno udinjali nemškimi vojaškimi, policijskimi ali SS-enotam in državljane držav, ki so v vojni sodelovali z Nemčijo. Taka široka opredelitev je omogočila, da so med Nemce šteli tudi pronomško orientirane Slovence ("nemčurje"), to je tiste, ki so bili člani Kulturbunda in (ali) v prostovoljni nemški službi.

Drugi zakonski predpis, ki ga je oblast tudi uporabljala v obračunu z Nemci, seveda pa ne zgolj z njimi, je bil zakon o vrstah kazni, ki so jih izrekala civilna in vojaška sodišča. Zlasti najpremožnejši in najvplivnejši slovenski Nemci so bili pred sodišči obsojeni na različno visoke zaporne kazni, skoraj vsem sojenim pa so odvzeli državljanke pravice in jim zaplenili premoženje. Pri amnestiji, ki jo je AVNOJ sprejel 5. avgusta 1945, so bili poleg drugih izjem izvzeti tudi člani Kulturbunda. To je praktično pomenilo, da amnestija ni zajela večine obsojencev nemške narodnosti in njihovih dejanskih ali domnevnih slovenskih simpatizerjev.

Najpomembnejši zakon, po katerem so sodili Nemce, je bil Zakon o kaznivih dejanjih zoper narod in državo. Sprejela ga je Začasna narodna skupščina demokratske federativne Jugoslavije 25. avgusta 1945 in je veljal do sprejema kazenskega zakonika DFJ. Julija 1946 je bil usklajen z novo ustavo in je dejansko veljal za nazaj. Skupaj z drugimi člani je ta zakon dajal dovolj široko osnovo za sojenje jugoslovanskim Nemcem. Prvotno ostrino, zlasti kar zadeva članstvo v Kulturbundu in drugih organizacijah, so kasneje deloma omilili. Januarja 1951 je prezidij Ljudske skupščine FLRJ izdal ukaz o prenehanju vojnega stanja z Avstrijo. 11. julija (z veljavnostjo po objavi v uradnem listu mesec dni kasneje) pa je prezidij Ljudske skupščine FLRJ na predlog vlade sprejel tudi ukaz o

72 Več o omenjenih načrtih in elaboratih glej: Tone Ferenc, *Nemci med drugo svetovno vojno*, 160–165 in Božo Repe, *"Nemci" na Slovenskem po drugi svetovni vojni*, 192–196, oba v Nečak, *Izd.*, "Nemci" na Slovenskem 1941–1955. Ljubljana 2002.

ukinitvi vojnega stanja z Nemčijo. Na osnovi tega ukaza se v zvezi z Nemčijo in nemškimi državljani niso več uporabljali pravni predpisi FLRJ, ki "so izšli iz vojnega stanja z Nemčijo ali so bili izdani za primer vojnega stanja Federativne ljudske republike Jugoslavije z neko tujo silo." Naslednje leto (1952) je bil sprejet dogovor med nemško in jugoslovansko vlado, da se tudi preostali "folksdojčerji" preselijo v Nemčijo.⁷³

Volilno pravico nemški manjšini je praktično v celoti odvzel Zakon o volilnih imenikih iz avgusta 1945, ki je v 4. členu med tiste, ki niso imeli volilne pravice, uvrščal tudi pripadnike vojnih formacij okupatorjev in njihovih pomagačev, ki so se trajno in aktivno borili proti NOV, jugoslovanski armadi ali armadam zaveznikov, člane Kulturbunda in člane njihovih družin, tiste, ki so bili v politično-policijski službi okupatorjev, tiste, ki so prostovoljno in iz lastne pobude dajali na razpolago vojaška in gospodarska sredstva okupatorjem, in tiste, ki so bili s sodno razsodbo obsojeni na izgubo narodnih časti oz. na izgubo političnih in posameznih državljskih pravic. Druge državljanske pravice pa je praktično vsem jugoslovanskim Nemcem odvzel Zakon o državljanstvu demokratske federativne Jugoslavije iz avgusta 1945. Ta se je nanašal tudi na slovenske "Nemce", za katere so menili (kot je to opredelil dr. Makso Šnuderl), da so se "... malone vsi do zadnjega vdinjali okupatorju. V Sloveniji so kot člani Kulturbunda že več let pred vojno sestavljali sezname tistih svojih sodržavljanov – Slovencev, pa tudi Srbov, ki jih bo treba izseliti za primer nemške okupacije. Narodnostnemu pripadniku tistih narodov torej, katerih države so bile v vojni proti Jugoslaviji in katerih državljani so se med to vojno ali s tem v zvezi že pred vojno s svojimi nelojalnimi nastopi proti narodnim in državnim interesom pregrešili zoper svoje dolžnosti jugoslovanskega državljanca, je mogoče odvzeti jugoslovansko državljanstvo. Večina med njimi je že med vojno prevzela nemško državljanstvo."⁷⁴ Kar zadeva status državljanstva pa so obstajale tudi izjeme, ki jih je že prej opredelilo predsedstvo AVNOJ-a (npr. aktivni pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja).

Konkretnemu ravnanju z Nemci po osvoboditvi lahko sledimo zgolj fragmentarno, saj je dokumentacija le deloma ohranjena. Zaradi tega je številčna razmerja med različnimi kategorijami Nemcev: pobeglimi, izseljenimi, zaprtimi in obsojenimi, justificiranimi in drugimi umrlimi zaradi različnih razlogov mogoče določiti le približno.

Večina (nekje med 15 in 16.000 "Nemci") je pobegnila še pred koncem vojne, po slovenskih virih pa je bilo izseljenih največ 9.474. Koliko "Nemcev" je izgubilo življenje med vojno ali neposredno po njej (bodisi zaradi načrtnih justifikacij bodisi zaradi pomanjkanja in krutega ravnanja), ali pa doživljalo drugačno usodo (npr. sojenja, ki pa se jim je velik del zlasti tistih, ki so bili osumljeni vojnih zločinov, izognil in bil sojen v odsotnosti), po ohranjenih virih ni mogoče v celoti ugotoviti. Za Maribor in okolico imamo npr. podatek, da je med vojno in neposredno po njej preminilo 1.350 Nemcev, vendar samo del v taboriščih (213) in zaradi justifikacij, drugi so bili žrtve bombardiranj, bojev na frontah in bojiščih ipd. V povojnih virih nemških in avstrijskih Nemcev o vseh preminulih se navajajo številke, ki so gotovo močno pretirane, tja do 6.000.

Prve aretacije in zaslišanja so bila opravljena takoj po osvoboditvi posameznih krajev. V Prekmurju je bilo to že aprila, na Štajerskem pa približno od 11. maja dalje. Ena od posebnosti slovenske oblike obračuna z "Nemci" naj bi bile po nemških virih "velikanske množične likvidacije", posebno od konca vojne do konca leta 1945, ki naj bi jih izvajali "s prenagljeno vihravostjo" (in übersturtzter Hast).⁷⁵ Nalogo obračunati z "Nemci" je

73 PAAA, Abt. III., Fasc. 1394 (297), 55.

74 Slobodan Nešović, Tretje zasedanje AVNOJ in zasedanje Začasne ljudske skupščine Demokratične federativne Jugoslavije (27.–26. avgust 1945). Ljubljana 1975, 215.

75 PAAA, Bonn, Abteilung IIIb, fasc. 134/1, 12. 5. 1952, Die Lage der Deutschen Minderheit in Jugoslawien (dalje: Die Lage ...), 5.

prevzela OZNA. Zapirali so jih v taborišča Celje, Strnišče, Ptuj, Pohorje, Krško, Bresternica, Hrastovec, Kamnica, Teharje, Filovci, Hrastnik, Tezno in Kočevje, tudi Begunje na Gorenjskem in Šentvid pri Ljubljani ter še v nekatera druga. Tu in še kje naj bi bila tudi njihova grobišča. O ravnanju z zaprtimi "Nemci" in o razmerah v taboriščih je v spominskih izjavah prizadetih in različnih poročilih, naslovljenih na avstrijske in nemške oblasti, največ napisanega.⁷⁶ Iz teh poročil lahko na kratko povzamemo, da je bilo ravnanje z moškimi izrazito slabo, z ženskami nekoliko boljše, razmere na splošno pa so bile podobne tistim iz nemških medvojnih taborišč. Taborišča za "Nemce" so bila v vsej Jugoslaviji razpuščena do leta 1948, ko je bil obračun z njimi domala končan.

Izselitve/izgon "Nemcev", kot druga slovenska posebnost obračuna z njimi, so se začele že zadnje dni junija in prve dni avgusta, prve neorganizirane pa so potekale iz krajev blizu meje, in sicer tako, da so jih preprosto nagnali čez mejo. Organizirano izseljevanje se je začelo septembra 1945, potem pa je bilo zaradi volitev v ustavodajno skupščino novembra prekinjeno. V novem, tretjem valu, se je nadaljevalo decembra 1945 ter januarja in februarja 1946. Organizirani transporti so potekali čez mejne prehode Področca, Koren, Jezersko, Jesenice, Dravograd, Šentilj, Hodoš in Kotoriba. Zajeti so bili tako slovenski Nemci kot nemški in avstrijski državljani, pa tudi veliko Slovencev, "ki so se pred ali med okupacijo kompromitirali kot sodelavci Nemcev, oz. okupatorja, in ki po osvoboditvi ali niso bili sojeni ali pa niso sami pobegnili". V skladu z že med vojno določenimi merili so jim, podobno ravnanju nemških okupatorjev s slovenskimi izgnanci, dovolili le kratek čas za pripravo, s sabo pa so smeli vzeti le najnujnejše stvari. To je veljalo zlasti za tiste, ki so jih najprej zaprli v taborišča. Tisti, ki so bili transportirani direktno, so lahko vzeli nekaj več prtljage. Izseljence so pošiljali v Avstrijo (takih je bila večina), Nemčijo ali na Madžarsko (od koder so jih potem prav tako poslali v Avstrijo oz. v Nemčijo), obstajajo pa tudi domneve, da so jih del poslali v Sovjetsko zvezo, vendar tega za slovenske "Nemce" ne moremo dokazati. Na Madžarsko so jih pošiljali v dogovoru s sovjetskimi oblastmi, ki so izgnance nato tudi transportirale naprej, v Avstrijo pa v delnem sporazumu z Angleži (ti so načeloma sprejemali samo ljudi, ki so bili rojeni v Avstriji ali Nemčiji). Tako pri Angležih kot pri sovjetskih okupacijskih oblasteh na Madžarskem je prihajalo do težav, oboji so iz raznih razlogov transporte tudi vračali oz. njihov sprejem zavračali. Nekaj slovenskih "Nemcev" je bilo za razliko od jugoslovanskega načina obračuna z njimi poslano tudi v druga jugoslovanska taborišča.⁷⁷

Največ pobeglih in izgnanih slovenskih "Nemcev" se je naselilo v Avstriji. Prva povojna leta so Nemci živeli v negotovosti. Deloma so računali na družbenopolitične spremembe v Jugoslaviji in s tem povezano vrnitvijo, deloma pa so se pojavljale močne želje po izselitvi v Nemčijo ali prekomorske države. Kolikšen odstotek ljudi so izseljevanje in drugi ukrepi proti nemški manjšini – tudi proti tistim, ki so ostali v Sloveniji – zadeli po krivici ali preostro, je na osnovi ohranjenih virov in z današnje časovne distance težko oceniti, saj tedanjega dogajanja ni mogoče ocenjevati zunaj "duha časa". Major uprave državne varnosti Zvone Debevc je leta 1951 v svojem poročilu zapisal: "Gotovo je, da je bil kriterij za izselitev z ozirom na povojno stanje zelo oster in da so se delale napake. So slučajji, da se je zaradi enega člana družine, ki se je kompromitiral kot sodelavec Nemcev, izselilo tudi ostale, ne oziraje se na njihovo osebno zadržanje, starost in podobno. So pa tudi poedini primeri, da se je selilo ljudi,

76 Npr. v Weissbuch der Deutschen aus Jugoslawien ..., 863 ff in drugod. Več o tem v člankih Toneta Ferenca, Boža Repeta in Dušana Nečaka v zborniku: Nečak, Izd., "Nemci na Slovenskem 1941–1955, Ljubljana 2002.

77 Podrobnosti o tem glej v prispevkih Toneta Ferenca, Boža Repeta in Dušana Nečaka v zborniku: Nečak, Izd., "Nemci" na Slovenskem 1941–1955, Ljubljana 2002.

proti katerim so se dobile prijave s strani oseb, ki so bile osebno nerazpoložene do njih. V veliki večini primerov pa so izselitve upravičene. To je razvidno tudi iz tega, da je zaprosilo za povratek v FLRJ približno eno desetino vseh izseljenih.⁷⁸ Koliko lahko današnja zgodovinska ocena seže čez tako stališče, je seveda stvar individualne presoje. S civilizacijskega vidika je gotovo poraz za oba naroda, da nista zmogla skupnega življenja na istem prostoru, čeprav je takih primerov v Evropi žal še mnogo.

Številke so tvarina, s katero se tudi v znanosti najpogosteje in najlažje manipulira. Še posebno, ker za odgovor na vprašanja, koliko slovenskih "Nemcev" je po vojni še ostalo v Sloveniji, nimamo zanesljivih podatkov. Čeprav uradnim statistikam ne moremo vedno in popolnoma verjeti, so v našem primeru edini kolikor toliko zanesljiv vir. Za čas takoj po vojni so zato jugoslovanski (slovenski) avtorji⁷⁹ prevzeli številko, ki jo je bilo v rubriki "Nemci" mogoče najti v uradni objavi rezultatov ljudskega štetja iz leta 1948, t. j. 1.824.⁸⁰ Tudi nemška študija z naslovom *Die Lage der Deutschen Minderheit in Jugoslawien*, ki so jo v zahodnonemškem zunanjem ministrstvu pripravili leta 1952,⁸¹ prevzema prej omenjeno številko. V statistični publikaciji nemškega Zveznega statističnega urada iz leta 1958 najdemo isto številko,⁸² ki pa je že na naslednji strani pravilno korigirana na 2.406.⁸³ Napaka izhaja iz očitno netočne interpretacije ali objave v uradni publikaciji jugoslovanskega statističnega zavoda o končnih rezultatih ljudskega štetja 1948. Toda tudi ta številka je lahko le orientacijska in nikakor ni točna, saj so v njej vsebovani tudi nemški civilni delavci (največ iz Vzhodne Nemčije), ki jih je po nemških ocenah v vsej Jugoslaviji v začetku leta 1950 bilo med 12 in 18.000.⁸⁴

Uradna statistika o rezultatih ljudskega štetja v Jugoslaviji z dne 15. marca 1948 je še ugotovila, da je med prebivalstvom v Sloveniji 97 odstotkov Slovencev, Nemcev in Avstrijcev pa skupaj 0,17 odstotka. Rezultati tega dajejo osnovo za nekatere zanesljive ugotovitve:

1. Prebivalstvo, ki se je deklariralo za Avstrijce ali Nemce, je živelo raztreseno po vsem slovenskem ozemlju.
2. Njihova koncentracija je bila povečana na tistih delih slovenskega ozemlja, ki so med obema vojnama predstavljali ozemlje njihove naselitve. Več kot 67 odstotkov jih je namreč živelo na slovenskem Štajerskem: Maribor z okolico, Celje z okolico, Poljčane, Radgona in Ptuj z okolicama; na Koroškem: Slovenj Gradec z okolico; v Prekmurju: Murska Sobota z okolico; na "Kranjskem": Ljubljana z okolico, Kočevsko in nekoliko nepričakovano Trbovlje z okolico (očitno gre za prisotnost civilnih delavcev – strokovnjakov iz Nemčije).
3. Njihova koncentracija je v okrajih, kjer živijo, statistično zanemarljiva, saj nikjer ne presega 0,65 odstotka celotnega prebivalstva. Tudi njihov odstotek v odnosu do vsega prebivalstva Slovenije je komaj zaznaven – 0,17 odstotka.

78 Poročilo o selitvah Volksdeutscherjev iz LRS v letih 1945–1946, Ljubljana 26. 11. 1951, Arhiv MNZ.

79 Npr. Ante Laušić, *Iz povijesti folksdojčera i njihova eksodusa na tlu Jugoslavije*, v: *Migracijske teme*, Zagreb 1991, št. 2, 184; Samo Kristen, *Nemci v Sloveniji po letu 1945* (Statistični oris), v: *Razprave in gradivo* 26–27, 1992, 277; Dušan Nečak, *Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti po letu 1945*, v: *Zgodovinski časopis*, 47–1993, št. 3, 441; isti, *Über das Schicksal der "Deutschen" in Slowenien, Vergeltung und Vertreibung nach 1945*, v: *WAS, Zeitschrift für Kultur und Politik*, Nr. 88/1997, 160.

80 Federativna narodna republika Jugoslavija; Savezni zavod za statistiku. *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marca 1948 godine*, Vol. IX.; Stanovništvo po narodnosti, p. XIV.

81 *Die Lage ...*, 18

82 *Die deutschen Vertreibungsverluste ...* 439.

83 *Ibid.*, 440.

84 *Die Lage ...* 29/21.

4. Nekaj manj kot 70 odstotkov (68.08) se jih je deklariralo za Nemce in le nekaj več kot 30 odstotkov (31.91) za Avstrijce.
5. Le v okolici Maribora so našeli več Avstrijcev kot Nemcev – 57 odstotkov. V Celju-mesto je bilo Avstrijcev 28 odstotkov, v Celju z okolico 20 odstotkov, v Ljubljani-mesto 12 odstotkov, Mariboru-mesto 37 odstotkov, v Murski Soboti in Poljčanah 25 odstotkov, na Ptuju 34 odstotkov, v Radgoni 25 odstotkov, v Slovenj Gradcu 29 odstotkov in v Trbovljah 14. Vse to zagotovo kaže tudi na takratno narodnopolitično orientiranost nemško govorečega prebivalstva Slovenije.⁸⁵

Ne glede na zapisano pa ostaja dejstvo, da so v Sloveniji kljub temeljito izvedenemu obračunu z "Nemci", tudi po vojni še ostali raztreseni ostanki ostankov nekdanje nemške narodnostne skupine. Takega mnenja so bili ves čas po vojni tudi predstavniki in najvidnejši strokovnjaki iz vrst prizadetih ter avtorji mnogih del o usodi "Nemcev" v Sloveniji (Jugoslaviji) po drugi svetovni vojni. Nekateri med njimi so celo trdili, da ni mogoče govoriti o "kakrašnikoli oblikovani skupnosti nemških ljudi". Johann Wüscht, eden najpomembnejših nemških ekspertov za nemško narodno skupnost v Jugoslaviji jo je v delu *Handbuch der europäischen Volksgruppen*, Wien-Stuttgart 1970, označil za "Rest-Minderheit", ostanek manjšine.⁸⁶ Ugledni avstrijski mednarodni pravnik in strokovnjak za narodnomanjšinska vprašanja dr. Felix Ermacora pa je za ostanke Nemcev na Slovenskem uporabil sintagmo, ki je morda še najbližje resnici: "nemško govoreča skupina ljudi".⁸⁷

Podržavljenje / odvzem "nemškega" premoženja (1945–1955)⁸⁸

Nova slovenska/jugoslovanska oblast je potrebo po podržavljenju "nemškega" premoženja opravičevala z materialnimi, etično-moralnimi, narodnoobrambnimi, ideološkimi in gospodarsko-strateškimi razlogi. Na prvem mestu je bila nadomestitev škode, ki je bila med leti 1941–45 povzročena na slovenskem ozemlju. Slovenska komisija za vojno škodo je konec septembra 1946 v svojem končnem poročilu nemškemu okupatorju pripisala 66,3 odstotka vse storjene škode, kar je skupaj zneslo 31,4 milijarde din ali okoli 650 milijonov ameriških dolarjev. Na drugem mestu je bilo povračilo za storjene zločine in človeške žrtve; od 4.433 oseb, ki so bile obtožene vojnih zločinov na našem ozemlju, jih je 2.062 imelo avstrijsko državljanstvo,⁸⁹ medtem ko so bile nemške okupacijske oblasti in policijske enote krive za 41.699 smrtnih žrtev ali pogrešanih oseb.

Tretja pomembna okoliščina je bila velika gospodarska moč, ki so jo imeli "domači" Nemci, ter z njo povezana nevarnost, da bi tako kot v preteklosti še naprej obvladovali gospodarsko življenje in nadaljevali z "brezobzirnimi izkoriščanjem" slovenskega življa. Nekaj desetisočlanska nemška manjšina je namreč, skupaj s posameznimi nemškimi družbami in podjetji, imela v svoji lasti največja in najboljša kmetijska in gozdna posestva, veliko stanovanjskih in poslovnih zgradb, denarnih zavodov, trgovin, gradbenih, lesnopredelovalnih in drugih obratov ter večinske deleže v največjih in kapitalsko

⁸⁵ Federativna narodna republika Jugoslavija; Savezni zavod za statistiku. Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948 godine, Vol. IX.; Stanovništvo po narodnosti, p. XIV.

⁸⁶ Op.c., 389–390.

⁸⁷ Več o tem glej: Dušan Nečak, "Nemci" na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov, 219–238, v: Nečak, Izd., "Nemci" na Slovenskem 1941–1955, Ljubljana 2002.

⁸⁸ Ta del besedila je nastal pretežno na osnovi opravljenih raziskav Jožeta Prinčiča in Dušana Nečaka, katerih zbir je najti v zborniku: Nečak, Izd., "Nemci" na Slovenskem 1941–1955, Ljubljana 2002, in nekaterih neobjavljenih rokopisov.

⁸⁹ Report on the crimes of Austria and the Austrians against Yugoslavia and her peoples, Belgrade 1967, str. 5.

najintenzivnejših industrijskih podjetjih. Od 361 industrijskih podjetij, kolikor jih je bilo leta 1939 na ozemlju Dravske banovine, je namreč v eni tretjini podjetij prevladoval kapital "domačih" Nemcev ali kapital Nemcev z avstrijskim, češkim, švicarskim, norveškim, švedskim ali liechtensteinskim državljanstvom; med temi podjetji jih je bilo kar 85 s 100-odstotno udeležbo nemškega kapitala.

Četrty pomemben razlog so bile notranje- in zunanjepolitične razmere, zaradi katerih je morala nova oblast odstopiti od splošne nacionalizacije ter postopno in preudarno širiti obseg državne lastnine z zaplembo in agrarno reformo. V položaju, ko bi pre zgodnja nacionalizacija povzročila notranje nezadovoljstvo in zunanje težave, zaplemba "nemškega" premoženja ni bila povezana z nobenim tveganjem, poleg tega pa je novi oblasti omogočila, da je prišla do sredstev, ki so bila potrebna za gospodarsko obnovo, še preden so se v mednarodnih ustanovah začele razprave o vojni odškodnini. Z agrarno reformo pa je pridobila kmeta, ki je predstavljal večinski del prebivalstva.

Veliko Nemcev, ki so že pred koncem druge svetovne vojne organizirano zapustili slovenski prostor, je s seboj odpeljalo del premičnega premoženja in finančna sredstva. S tistimi, ki so sklenili ostati, je slovenski politični vrh sklenil obračunati "brez vsake sentimentalnosti" tudi na premoženjskem področju. To je pomenilo, da se je odločil, da bo "vsakega posebej" obsodil oziroma postavil pred sodišče ter zaplenil vse njegovo premoženje.

Zakonski predpisi, s katerimi so v drugi jugoslovanski državi udejanili načrt o podržavljenju "nemškega" premoženja, so jugoslovanske Nemce enako kot Nemce iz rajha proglasili za sovražnike države in ljudstva. Njihovo premoženje so obravnavali kot del sovražnega premoženja, ki mora kot tako postati lastnina nove jugoslovanske države. Kljub splošni naravnosti je revolucionarna zakonodaja natančno opredelila kategorije "nemškega" premoženja, ki ga je bilo treba podržaviti, določila zaplembni postopek in državne organe, ki bodo upravljali s tem premoženjem.

Temeljni predpis za podržavljanje "nemškega" premoženja je bil že omenjeni odlok predsedstva AVNOJ-a od 21. novembra 1944 o prehodu sovražnikovega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile. Ta je odredil vrste "nemškega" premoženja, ki mora preiti v državno last, se pravi: imetje nemškega rajha in njegovih državljanov ter svojino oseb nemške narodnosti, ki se je nahajala na jugoslovanskem ozemlju. Opredelil je njegovo materialno stran, saj je k premoženju štel premično in nepremično lastnino ter pravice, ki so iz nje izhajale. Določil je pravno podlago za zaplembo sovražnega premoženja, in sicer pravnomočno sodbo oziroma odločbo civilnega ali vojaškega sodišča. Nakazal je načine prehoda zaplenjenega premoženja pod upravo pristojne državne ustanove ter razveljavil pravne odnose in sporazume, ki so jih med okupacijo sklenili nemški državljani ali osebe nemške narodnosti.

Drugi zakonski predpisi in interna navodila so le podrobneje obravnavali in opredelili njegova posamezna določila. Med pomembnejšimi so bili odlok predsedstva AVNOJ-a od 13. februarja 1945, ki je razveljavil vse predpise, ki jih je okupator izdal ali uporabljal med zasedbo našega ozemlja. Sem sodita tudi navodili predsedstva AVNOJ-a in Komisije za upravo narodne imovine od 8. oziroma 30. junija 1945. Na njuni podlagi so med državljane nemškega rajha uvrstili vse, ki so imeli to državljanstvo, ne glede na to, če so ga bili med okupacijo prisiljeni sprejeti. Navodili sta opredelili merila za določitev oseb nemške narodnosti, pri čemer so njuni sestavljenci izhajali iz tega, da ni bil odločilen kraj rojstva ali narodnost staršev, temveč njihovo vedenje in opredelitev pred in med drugo svetovno vojno. Obravnavala sta tudi primere, v katerih so jugoslovanski državljani nemške narodnosti lahko ohranili državljske pravice in premoženje. Pri tem sta podčrtala, da predvidene izjeme veljajo le za tiste, ki

se narodnoosvobodilnemu gibanju niso priključili s špekulativnimi nameni, temveč so v njem aktivno sodelovali od vsega začetka oziroma so bili borci v partizanskih enotah.

Pomembna predpisa sta bila še zakona o zaplembi iz junija 1945 in julija naslednjega leta, ker sta določila zaplembeni postopek. Prvi predpis je dal prednost upravni zaplembi oziroma zaplembeni odločbi, ki so jih izdajale okrajne ali mestne zaplembene komisije. Drugi predpis pa je težišče kazenskega postopka postavil na sodno zaplembo, ki so jo opravila okrajna sodišča.

Proces podržavljenja "nemškega" premoženja sta sestavljali dve "fazi". Prvo, trajala je dva do tri mesece po koncu vojne, so v Sloveniji imenovali "faza zavarovanja" ali "dejanskega zajemanja nemškega premoženja". Z dekretom določeni delegati so "nemško" premoženje, ki je že bilo zaplenjeno, ali se je pričakovalo, da še bo, prevzeli po predpisanem postopku, ga popisali in zaščitili. Zaradi vrste razlogov ni prišlo do urejenega in enotnega prevzema tega premoženja, temveč je prevladala "samo pobuda" civilnih, policijskih in vojaških oblasti.

Sledila je druga "faza", ki so jo imenovali "faza pravnega zajemanja" ali "fiksiranja nemškega premoženja" in njegovega preoblikovanja v splošno ljudsko premoženje. Začela se je z zbiranjem podatkov o lastništvu, sledili so zaplembeni postopek, popis in ocenitev, končala pa se je s prepisom premoženja na državo.

V Sloveniji so že do konca leta 1945 zaplenili pretežni del "nemškega" premoženja. Po ugotovitvi Komisije za upravo narodne imovine so do takrat izdali 20.293 zaplembenih odločb, kar je pomenilo, da so zajeli več kot 90 odstotkov vse "nemške" lastnine v Sloveniji.

Zaradi napak pri zaplembnem postopku, velikega števila pritožb, ki so jih vlagali oskrbniki ali posamezniki, pa tudi zato, ker so prihajale zahteve za nove zaplembe, zlasti za premoženje izseljenih "Nemcev", sodišča zaplembenih postopkov niso končala do jeseni 1949. Takrat je zvezno ministrstvo za pravosodje ocenilo, da je treba ta postopek ustaviti. Na seji zavezniških zunanjih ministrov 20. junija v Parizu, dokončno pa na seji pooblaščenec 7. julija istega leta, je namreč bilo Jugoslaviji namesto zahtevanih reparacij prisojeno avstrijsko premoženje.

Leta 1951 je, s preklícem vojnega stanja, nastopil čas, ko so lastninskopravne odnose med Jugoslavijo na eni ter Avstrijo in Zvezno republiko Nemčijo na drugi strani začeli urejati z meddržavnimi sporazumi. Najbolj se je zapletlo z avstrijsko stranjo. Potem, ko so prenehali veljati predpisi, ki so temeljili na vojnem stanju in je bilo z meddržavnim sporazumom in odločbami mešane komisije rešeno tudi vprašanje dvolastniškega premoženja, je izgledalo, da se je končalo obdobje revolucionarnega zajemanja "nemškega" premoženja. Toda t. i. druga agrarna reforma je maja 1953 zajela tudi zemljišča avstrijskih državljanov, predvsem v obmejnem pasu. Tako se je lastniško vprašanje med Jugoslavijo in Avstrijo rešilo šele leta 1955 z Avstrijsko državno pogodbo. V njenem členu 27/2 je bila Jugoslaviji dana pravica, da ima: "... Ne glede na predhodne odredbe FLRJ (ima) pravico zapleniti, zadržati ali likvidirati avstrijsko premoženje, pravice in interese, ki se nahajajo na jugoslovanskem ozemlju na dan stopanja v veljavo te pogodbe. Avstrijska vlada se obvezuje, da bo odškodovala avstrijske državljane, katerih imovina je bila odvzeta po tej točki."

Odlok ZIS FLRJ št. 71, z dne 30. 1. 1957 (UL FLRJ, 6. 2. 1957/6, str. 133): "O likvidaciji avstrijskega premoženja na podlagi Državne pogodbe o vzpostavitvi neodvisne in demokratske Avstrije" v prvem odstavku proglašča to problematiko za dokončno razrešeno, ko pravi:

"I. Za avstrijske dobrine, pravice in koristi, ki so na podlagi zakona o prenosu sovražnikovega premoženja v državno last in o sekvestraciji premoženja odsotnih oseb ("Uradni list FLRJ" št. 2/45 in 63/46) ali na podlagi kateregakoli drugega ukrepa jugo-

slovanskih organov pred 28. novembrom 1955 prešle v last Federativne ljudske republike Jugoslavije, se na podlagi drugega odstavka 27. člena Državne pogodbe z neodvisno Avstrijo z dne 15. maja 1955 šteje, da so definitivno zadržane in likvidirane v korist Federativne ljudske republike Jugoslavije.

Avstrijske pravice, dobrine in koristi, ki jih ne obsega določba prejšnjega odstavka, ki pa so bile na dan 28. novembra 1955 na območju Jugoslavije, preidejo s tem dnem v last Federativne ljudske republike Jugoslavije, upoštevajoč v III. točki tega odloka navedene izjeme, in veljajo za likvidirane v smislu drugega odstavka 27. člena omenjene pogodbe."

Toda očitno izvedba likvidacije avstrijskega premoženja po prej navedenih predpisih ni bila enostavna, zlasti ni bilo razčiščeno vprašanje, za kakšno premoženje gre oz. kdo je njegov lastnik. Zato je jugoslovanski državni sekretar za finance Avdo Humo leto dni po izdaji odloka ZIS, 13. januarja 1958 izdal (UL FLRJ 4/58) *Navodilo za izvrševanje odloka o likvidaciji avstrijskega premoženja na podlagi Državne pogodbe o vzpostavitvi neodvisne in demokratične Avstrije*. V tretjem odstavku tega navodila je jasno definirano, za katero premoženje gre oz. kdo je njegov lastnik:

"3. Prvi odstavek I. točke odloka se nanaša na premoženje, katerega lastnik je bil na dan 13. marca 1938 (dan "Anschlusa") avstrijski državljani in je to ostal na dan 28. aprila 1945 (dan vzpostavitve Avstrije).

Ne šteje se za avstrijsko premoženje v smislu II. točke odloka premoženje, ki je bilo last oseb, ki so bile na dan 6. aprila 1941 ali takrat ko so bili izdani ukrepi iz I. točke odloka, jugoslovanski državljani, ne glede na to ali so imele hkrati tudi avstrijsko državljanstvo ali pa so ga pridobile pozneje. Prav tako se ne šteje za avstrijsko premoženje premoženje oseb, ki so od 13. marca 1938 do 28. aprila 1946 pridobile državljanstvo kakšne tretje države."

Iz citiranega določila *Navodil* ... iz leta 1958 je razvidno, da s terminom "avstrijsko premoženje" v členu 27/2 ADP ni bilo mišljeno premoženje "Nemcev" na Slovenskem. Ti namreč praviloma ne 13. marca 1938 in ne 28. aprila 1945 niso bili avstrijski državljani. Prvi navedeni dan so bili jugoslovanski državljani, drugi pa praviloma državljani nemškega rajha. Dodatno utemeljitev prej navedene trditve najdemo tudi v drugem odstavku citiranega člena *Navodil*, kjer je izrecno zapisano, da se za avstrijsko premoženje ne šteje lastnine tistih oseb, ki so bile na dan 6. aprila ali takrat, ko so bili izdani ukrepi iz I. točke odloka, jugoslovanski državljani. Prav to pa so bili na dan 6. aprila 1941 slovenski "Nemci".

Največji delež v zaplenjenem "nemškem" premoženju so predstavljala industrijska podjetja, ki jih je bilo skupaj okoli 160; med njimi so bila vsa največja podjetja, kot na primer Kranjska industrijska družba, Železarna Ravne, Rudnik in Železarna Štore, Naftna polja v Lendavi, Mariborska livarna itn. Skoraj enakovreden delež so predstavljala kmetijska posestva (skupaj 3.123 posesti, brez posesti kočevskih Nemcev) ter gozdovi v lasti plemiških družin (Thurni npr. so imeli 6.153 ha gozdov na Ravnah, v Prevaljah, Šoštanju, Radovljici itn., Auerspergi 5.255 ha gozdov v Soteski, Kočevju, na Turjaku itn.). Dolg je bil tudi seznam zaplenjenih denarnih zavodov, trgovin, gostinskih in obrtnih podjetij, stanovanjskih hiš, graščin.

"Nemško" premoženje ni bilo nikoli v celoti ocenjeno. Prve korake v tej smeri so v Sloveniji naredili avgusta 1945. Ocenili so premoženje 21 podjetij, 173 kmetijskih posestev, del gozdov in trgovin ter prišli do vsote nekaj več kot 200 milijonov din (po vrednosti dinarja iz leta 1938). Z nemške strani je oceno vrednosti zaplenjenega nemškega premoženja v vsej Jugoslaviji leta 1955 za zahodnonemško zunanje ministrstvo opravil vojvodinski Nemeč, tedaj pa poslanec zveznega parlamenta na listi FDP, dr. Josef Trischler. Po njegovih podatkih je bilo to premoženje vredno 41.699.300.000

dinarjev.⁹⁰ Samo vrednost izgubljenih hiš je ocenil na 11.488.137.500 dinarjev, pri čemer je izrecno opozoril, da so imele hiše okoli "50.000 do 60.000 (sic!) 'folksdojčerjev' v Sloveniji, pretežno v mestih Maribor, Ptuj in Celje nekoliko drugačen značaj, kot povprečje hiš v drugih, kmetijskih območjih. Hiše v zgoraj navedenih mestih je treba, po izvedbi in vrednosti, primerjati s tistimi v srednjih avstrijskih mestih."⁹¹ Pri industriji je za Slovenijo podrobneje analiziral le lastno družine Westen iz Celja. Po njegovih navedbah naj bi samo vdova po Adolfu Westnu izgubila 9.411.758 dolarjev premoženja v industrijskih obratih, hišah, posestvih in delnicah. Po navedbah "Hilfsverein der Deutsch-Untersteierer" iz Gradca, ki jih je kot dokončno verodostojne prevzel v svojem poročilu, pa naj bi znašala vrednost premoženja tamkajšnjih Nemcev 102.221.317,95 dolarjev. Sklenil je, da naj bi bilo premoženje Nemcev na Spodnjem Štajerskem iz naslova industrijskih obratov, trgovine in obrti ter ob upoštevanju še nekaterih drugih elementov, ki so prav tako zapisani v poročilu, "najmanj okoli 900 milijonov dinarjev".⁹²

Na pol poti so ostala tudi prizadevanja jugoslovanske zvezne vlade in zveznega reparacijskega zavoda. Slednji je do spomladi 1946 zbral podatke o "nemškem" premoženju, vendar pa ni bil sposoben priti niti do približne vrednosti "nemškega" premoženja v državi. Izračunavanja sta se lotili komisija pri Narodni banki in Reparacijska komisija, vendar sta kmalu ugotovili, da je zbrana dokumentacija pomanjkljiva in nezadovoljiva. Po izračunu, ki je bil narejen leta 1948, je približna vrednost "čistega nemškega premoženja" v državi znašala 202,5 milijona predvojnih din. Ta cenitev je bila res zelo približna, saj je vključevala le vrednost 77 podjetij, med katerimi jih je bilo tudi deset iz Slovenije.

Tako so "Nemci" v Jugoslaviji vse do njenega razpada ostali brez največjega dela svojega premoženja in brez manjšinske zaščite. Čeprav se je njihov položaj po letu 1948 začel stabilizirati in izboljševati, je bilo njihovo vprašanje v tem času kot dokončno rešeno odrinjeno v pozabo. Kot posledica nekega historičnega dogajanja, politike nacistične genocidne ideologije, paranoje pred njeno ponovitvijo in evforije zaradi zmage nad njo, se je že takoj po vojni začela "Leidenweg" Nemcev iz vse Vzhodne in Jugovzhodne Evrope. Tudi iz Slovenije. Njihova tragična usoda izhaja iz druge svetovne vojne, ki je Slovenci niso ne načrtovali ne začeli in v njej tudi ne – agresivno do drugih narodov – sodelovali. Je torej posledica stanja, ki je samo na sebi leglo najhujših kršenj človekovih pravic, kar jih pozna človeštvo. Zato vsaj zgodovinarji ne bi smeli zamenjevati vzrokov in posledic ter presojeti historičnih dogodkov zunaj kraja in časa nastanka. Storjene krivice pa nesporno zaslužijo popravo.

90 PAAA, Bonn, Vorläufige erste Zusammenstellung der Vermögensverluste der Volksdeutschen in Jugoslawien, 22. 12. 1955, Abteilung III, fasc. 1394 (297), 72. Delo je nastalo po enoinpolletnem intezivnem zbiranju podatkov, je v spremnem dopisu ministrstvu zapisal dr. Trischler. Začel ga je že neki ing. Kunz, njegovo delo pa po mnenju Trischerja ni bilo zadovoljivo. Nadaljeval je Ferdinand Gasteiger iz Münchna, nekdanji vodja gospodarskega urada nemške manjšine na Hrvaškem. Njegovo delo je nastajalo na osnovi spominskih podatkov in naj bi zato v mnogih primerih ne ustrezalo resničnosti. Najresneje se je po Trischlerju dela lotil Hans Wüsch, vendar naj bi tudi njegovi podatki ne bili točni. Opravil je sicer dragoceno delo, piše Trischler, vendar še ni poznal vseh dokumentov o obsegu izgubljenih kmetijskih površin. Posebno pa avtor poudarja, da ni upošteval "gospodarskega potenciala majhne skupine v Sloveniji". Trischler, nekdanji (1939/40) predsednik Zveze nemških zadrug (Verband der deutschen Genossenschaften) v Novem Sadu, med vojno (1941–45) predsednik nadzornega odbora iste organizacije in vodja gospodarskega urada nemške manjšine v Bački, naj bi imel najboljši pregled nad dejanskim stanjem stvari. Toda tudi s svojim delom (208 strani) ni bil povsem zadovoljen in bi se o še točnejših podatkih rad pogovoril s prizadetimi, je zapisal v dopisu.

91 Ibid., 39.

92 Ibid., 69 in priloge štev. 74, 75, 76 ter priloga II, k strani 39; priloga III, k strani 41 in 42; priloga IIIa, k strani 43 in priloga IV, k strani 44, 45 in 46.